

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

UDK: 343.43(497.5 Crkveni Bok):355.31(=163.42)"1943/44" / PRIMLJENO: 16. srpnja 2020.

“Vaša pobjeda, naša osveta.”

Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.

MILAN RADANOVIĆ
Arhiv Srba u Hrvatskoj

U radu su hronološki prikazani zločini 1. UOZ nad srpskim stanovništvom općine Crkveni Bok tokom Drugog svjetskog rata s naglaskom na zločine iz 1944. budući da je stradanje mještana tokom te godine ostalo u sjenci događaja i stradanja iz 1942. Stanovnici općine su nekoliko puta bili internirani u logor Jasenovac. Oko hiljadu mještana, interniranih 13. oktobra 1942, ubrzo je pušteno iz logora. Na osnovu novih izvora po prvi put možemo govoriti o približnom broju (oko 90) mještana ubijenih 13. oktobra 1942. U nekoliko navrata tokom 1944. pripadnici 1. UOZ upadali su u općinu, hvatali, ubijali ili internirali mještane. Najmasovnija ponovna internacija dogodila se 22. avgusta 1944. kada je u selima ubijeno oko 30 te internirano oko 220 mještana. Niko od interniranih nije preživio rat. U radu su obrađeni i napadi snaga njemačkog okupatora na sela općine Crkveni Bok tokom 1943. i 1944, kada je ubijeno preko 20 mještana. U radu su rekonstruirane struktura i aktivnosti 8. satnije 1. UOZ i ustaške milicije iz Puske, koje su najviše bile involvirane u zločine nad mještanima općine Crkveni Bok tokom 1944. Važan dio rada odnosi se na nastanak i djelovanje Samozaštitne brigade Banija, kolaboracionističke milicije koja je djelovala u nekoliko srpskih mjesta na Baniji, uključujući i općinu Crkveni Bok. Većina podataka navedenih u radu zasniva se na istraživanju i analizi dosad nekorišćene arhivske građe. Istraživanje je otkrilo identitete nekoliko desetina dosad neregistriranih žrtava logora Jasenovac.

KLJUČNE RIJEČI: Crkveni Bok, Jasenovac, Banija, Nezavisna Država Hrvatska, ustaše, 1. ustaški obrambeni zdrug, Maks Luburić, ustaški zločini, Samozaštitna brigada Banija, partizani

Pripadnici 1. ustaškog obrambenog zdruha (1. UOZ) iz Puske kod Jasenovca, nepoznatog datuma u prvoj polovini septembra 1944. izvršili su prepad preko Save i upali u tri srpska sela na desnoj, banijskoj obali rijeke. Uхватili su nekoliko desetina stanovnika općine Crkveni Bok koje su pobili. Istog dana minirali su pravoslavne crkve u Crkvenom Boku i Strmenu. Prilikom miniranja crkve u Crkvenom Boku u nju su zatvorili osmoro mještana koje je ubila eksplozija. Na ostacima zidova srušene crkve u Strmenu ispisali su poruku: “Vaša pobjeda, naša osveta.” Riječ je o događaju koji se ne spominje u literaturi. Odsustvo navoda o ovom događaju u zavičajnoj literaturi navodi na zaključak da je događaj izbljedio u kolektivnoj memoriji. Rušenje pravoslavnih crkava u tome razdoblju bila je rijetkost budući da je plansko rušenje pravoslavnih crkava diljem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) okončano do sredine 1942. Nakon toga primjeri namjernog uništavanja pravoslavnih crkava na područjima pod kontrolom ustaša znatno su rjeđi nego do sredine 1942.

Prvi ustaški obrambeni zdruh bila je najekstremnija ustaška oružana skupina, koja je od svih ustaških vojnih jedinica najintenzivnije participirala u genocidu nad Srbima u NDH. Zdruh je držao pod oružanom kontrolom područje Jasenovca, odnosno centralno mjesto genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima u NDH. Ta vojno-policijska formacija je ujedno odgovorna i za najveći broj zločina nad stanovništvom regije u kojoj se nalaze naselja općine Crkveni Bok. Blizina Jasenovca bila je kobna po stanovništvo općine.

Zločini koji su opisani i analizirani u ovom članku najvećim dijelom dogodili su se u vrijeme kada je ustašama bilo jasno da gube rat, o čemu svjedoči i poruka na zidovima strmenske crkve. O tome da su pripadnici 1. UOZ svjesno, u uslovima neminovnog poraza, sve do kraja rata kontinuirano činili zločine nad zatočenicima u logoru Jasenovac i stanovnicima okolnih naselja svjedoči obiman korpus izvora.¹ Možda najbolju ilustraciju svijesti o neminov-

1 Vidjeti, na primjer, spiskove od nekoliko stotina stanovnika kotara Novska (Srba, Hrvata i drugih) koji su od jeseni 1944. do proljeća 1945. internirani i ubijeni u logoru Jasenovac: Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Prešućivane žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotara/općine Novska*, 3. dopunjeno i ispravljeno izdanje, Novska, 2011. O zločinima u logoru Jasenovac tokom 1945, naročito tokom posljednjih dana postojanja logora, vidjeti: Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac –

nosti vojnog poraza i istrajne odanosti politici istrebljenja predstavljaju riječi pukovnika Marka Pavlovića, zapovjednika 1. UOZ, upućene logorašima krajem septembra 1944, koje je upamtio preživjeli logoraš Đorđe Miliša: “Znaite, kad bude Staljin došao pred prvi logorski zid, mi imamo još uvijek vremena da vas povješamo. I mi ćemo visiti, ali vi to nećete vidjeti.”² Bilo je to vrijeme prodora Crvene armije prema Balkanu, što ustaše nije moglo ostaviti ravnodušnim, pogotovo uslijed saznanja o partizanskim uspjesima u Bosanskoj krajini i Slavoniji septembra 1944.³ Partizani kao ogorčeni protivnici ustaša ne samo što nisu bili vojno poraženi u dotadašnjem toku rata već su kontinuirano snažili da bi uoči prodora Crvene armije na Balkan bilježili sve veće uspjehe širom Jugoslavije.

Napad 1. UOZ na Strmen i Crkveni Bok izvršen septembra 1944. nije bio jedini napad “jasenovačkih ustaša” na sela općine Crkveni Bok niti jedino masovno stradanje lokalnih stanovnika. Stanovnici općine masovno su stradali 13. i 14. oktobra 1942. prilikom upada zdruge i tokom internacije u logor Jasenovac kada su ustaše ubili stotinjak mještana. Dijelovi zdruge su tokom 1944. nekoliko puta upadali u sela općine radi pljačke i ubijanja mještana. Najmasovnije stradanje mještana vezuje se za 22. avgust 1944. kada su dijelovi 1. UOZ, napose 8. satnija i Brzi sklop, zajedno s pripadnicima ustaške milicije iz Puske izvršili napad na bočanska sela te ubili oko 30 i internirali oko 220 mještana. Za razliku od događaja iz oktobra 1942, koji su obrađeni u istoriografiji zahvaljujući nekoliko objavljenih primarnih izvora, zločini 1. UOZ nad stanovništvom općine tokom 1944. spominjani su isključivo u zavičajnoj literaturi bez oslanjanja na arhivske izvore. To je uslovalo da ovi događaji ostanu van hronološkog okvira i specifičnog lokalnog konteksta, čiju rekonstrukciju nam omogućavaju dosad nekorisćeni i prilično obimni arhivski izvori.

Poruka koja je ispisana na zidinama crkve u Strmenu, dakako, bila je upućena partizanima. Ovakva napomena bila bi potpuno izlišna kada bismo zanemarili jednu slabo poznatu činjenicu: Strmen je od oktobra 1943. do avgusta 1944. bio jedno od tri najvažnija uporišta četničke milicije na Baniji. Četnici u Strmenu, poput četnika u drugim dijelovima Banije, bili su aktivni

Zagreb, 2015; Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb – Jasenovac, 2018, str. 723–742.

² Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945, str. 239.

³ Tokom septembra 1944. snage 5. korpusa NOVJ zauzele su Prijedor, Ljubiju, Sanski Most i Ključ te izvršile dotad najozbiljniji napad na Banja Luku, zauzevši skoro cijeli grad. Tokom istog mjeseca snage 6. korpusa NOVJ zauzele su Požegu, Pakrac, Lipik, Daruvar i Slatinu.

partizanski protivnici te saradnici njemačkog okupatora i Oružanih snaga NDH. Međutim, to nije zaštitilo četnike i članove njihovih porodica u Strmenu i obližnjoj Živaji od ustaša, niti je njihova aktivna saradnja u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) bila garancija slobode, imovine i života na području od interesa 1. UOZ.

Općina Crkveni Bok pripadala je kotaru Hrvatska Kostajnica. Kostajnički kotar je obuhvatao istočni dio banijskog pograda, zatim područje Banijskog Trokuta (prostor u trokutu Hrvatska Kostajnica — Hrvatska Dubica — Sunja) te područje Sunjskog polja u istočnom dijelu Banije, prema Savi. Općina Crkveni Bok smještena je u sjeveroistočnom dijelu Sunjskog polja, uz desnu obalu Save. Kostajnički kotar je administrativno bio podijeljen na sedam općina sa sjedištima u Hrvatskoj Kostajnici, Mečenčanima, Majuru, Hrvatskoj Dubici, Crkvenom Boku, Stazi i Bobovcu.

Općina Crkveni Bok sastojala se od tri seoska naselja: Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok. Strmen je najvećim dijelom bio nastanjen srpskim stanovništvom, dok su ostala dva sela isključivo bila nastanjena Srbima. Prema državnom popisu stanovništva iz 1921, općina je imala 2.959 stanovnika, od čega 2.799 pravoslavnih, 158 rimokatolika, jednog grkokatolika i jednog stanovnika jevrejske vjeroispovijesti. Prema popisu sprovedenom 1931. općina je imala 2.725 stanovnika od čega 2.652 pravoslavnih, 72 rimokatolika i jednu osobu nenaznačene vjeroispovijesti.⁴ Postoje različiti podaci o broju stanovnika općine tokom 1941 — 1942. Prema podacima Župskog redarstva Velike župe Gora, od 27. oktobra 1941, općina je tada imala oko 3.200 stanovnika. Prema podacima Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja iz jeseni 1941, općina je imala oko 3.300 stanovnika. Prema podacima Velike župe Gora od 14. oktobra 1942. općina je imala oko 2.500 stanovnika. Župnik Augustin Kralj u pismu poglavniku Paveliću od 25. oktobra 1942. naveo je da je prije internacije u općini živjelo oko 2.500 stanovnika te da je još oko 300 mladića iz sela bilo u redovima Oružanih snaga NDH.⁵ Riječ je o mladićima srpske nacionalnosti koji su tokom 1942. bili mobilisani u Domobransku radnu postrojbu. Posljed-

4 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god., Sarajevo, 1932, str. 266; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, II, Beograd, 1938, str. 88.

5 Hrvatski državni arhiv (HDA), 223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne države Hrvatske (MUP NDH), k. 35, Izvještaj Župskog redarstva Velike župe Gora Ministarstvu unutarnjih poslova (Ravnateljstvu za javni red i sigurnost), Petrinja, 27. 10. 1941; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945, Dokumenti*, Knjiga II, Beograd – Jasenovac, 1986, dok. 202,

nji numerički podatak, da je općina 1942. imala oko 2.800 stanovnika, čini se najrealnijim, pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu da je u popisu iz 1931. zabilježen pad stanovnika u odnosu na prethodni popis iz 1921. Izvori ne ukazuju na to da je nekoliko stotina stanovnika općine napustilo svoje domove od jeseni 1941. do jeseni 1942, čime bi se mogla opravdati razlika od nekoliko stotina (između 2.800 i 3.500). Iseljavanja jest bilo, ali ne u tolikom broju.

Prošlost tri bočanska sela umnogome je bila uslovljena njihovim geografskim položajem. Ova uslovljenost naročito je došla do izražaja tokom Drugog svjetskog rata. Strmen, Crkveni i Ivanjski Bok uvijek su bila vrlo izolirana naselja na istoku Banije, jedina srpska sela na Baniji smještena na Savi, udaljena od gradova. Ona su komunikacijski sve do prije nekoliko decenija bila upućena prije svega na hrvatska sela na lijevoj obali Save u kotaru Novska, koja su jednako kao i bočanska sela bila izolirana i odvojena šumskim i močvarnim prostranstvom ne samo od kotarskog središta već i od političkih i ekonomskih centara. Vezanost za rijeku Savu, mogućnost plovne komunikacije, plodna zemlja, veliki ravničarski pašnjaci koji su omogućavali ekstenzivno stočarstvo, razvijenija materijalna kultura, izdvajali su sela crkvenobočke općine u odnosu na sva druga naselja na Baniji, naročito u odnosu na srpska sela u brdskom dijelu Banije. Iako izolirana, sela općine Crkveni Bok bila su napredne agrarne zajednice u odnosu na ostatak Banije. Štaviše, sela crkvenobočke općine smatrana su za najbogatija sela na Baniji.⁶

Krajem ljeta 1941. u nedalekom Krapju osnovan je logor Jasenovac I, prvi logor u sistemu logora koji se vezuju za naziv ove posavske varošice. Potkraj jeseni 1941. neposredno pokraj mjesta Jasenovac osnovan je logor Jasenovac III, najdugovječniji i najstrašniji logor ustaške države. Srce tame NDH. Od tada

str. 500–503: Izvještaj Velike župe Gora Ministarstvu unutarnjih poslova (tajničtvu ministra), Petrinja, 14. 10. 1942; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945*, Knjiga IV, Jagodina, 2007, dok. 51, str. 142: Pismo župnika Augustina Kralja poglavniku Anti Paveliću, 25. 10. 1942; Filip Škiljan, “Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanje) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941. i 1945.”, *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik radova (ur. Milan Radanović), Zagreb, 2019, str. 142. Škiljan navodi podatke Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja o 700 stanovnika Ivanjskog Boka, 1.400 stanovnika Strmena i 1.200 stanovnika Crkvenog Boka koji su oktobra 1941. pod pritiskom prihvatili rimokatoličku vjeroispovijest.

6 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945, Dokumenti*, Knjiga II, Beograd – Jasenovac, 1986, dok. 202, str. 500–503: Izvještaj Velike župe Gora Ministarstvu unutarnjih poslova, Petrinja, 14. 10. 1942.

pa do kraja rata iskustvo stanovnika općine Crkveni Bok bilo je uslovljeno činjenicom da je obližnja varošica Jasenovac postala središte najekstremnije ustaške grupacije i mjesto najmasovnije internacije i likvidacije civila na tlu NDH. Napadi "jasenovačkog združa" na bočanska sela rezultirali su dotad neviđenim i nezamislivim nasiljem na lokalnom području. Kako bi što uspješnije sproveli namjeru eliminacije srpskog stanovništva na širem području Posavine između Siska i Bosanske Gradiške, "jasenovačke ustaše" su pokušali i umnogome uspjeli apsolutizirati nacionalnu diferencijaciju među lokalnim stanovništvom. To je dovelo do pojave involviranosti susjeda u zločine nad susjedima, uprkos činjenici da su Hrvati i Srbi ondje živjeli kao dobri susjedi od naseljavanja toga područja krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Uspješna mobilizacija dijela hrvatskog stanovništva u pomaganju eliminacije lokalnog srpskog stanovništva koje je sproveo 1. UOZ, takođe je predmet ovog članka.

Iskustvo stanovništva općine Crkveni Bok obilježilo je i svojevrsni srpsko-srpski sukob između partizana i lokalne kolaboracionističke milicije (Samozaštitna brigada Banija), što prošlost naselja općine Crkveni Bok čini kompleksnijom i težom za istraživanje i analizu u odnosu na ostala srpska naselja na Baniji. Zbog toga je dodatna pažnja u članku posvećena nastanku i djelovanju Samozaštitne brigade Banija, jedne vrlo specifične ratne pojave na Baniji.

Sela općine Crkveni Bok kao jedina srpska sela na Baniji smještena uz Savu, nalazila su se na jedinom mogućem pravcu komunikacije između banij-skih i slavonskih partizana. Tu komunikaciju nije bilo moguće uspostaviti preko hrvatskih sela koja su smještena nizvodno uz Savu (Višnjica, Uštica) zbog toga što su smještena isuviše blizu Jasenovca i zato što u njima nije bilo organizovanih partizanskih simpatizera. Niti ju je bilo moguće uspostaviti preko hrvatskih sela na Baniji smještenih uzvodno uz Savu (Bobovac, Bistrač) jer u njima takođe nije bilo organizovanih simpatizera.⁷ Komunikaciju nije bilo moguće uspostaviti ni u nenaseljenom močvarnom području između Ivanjskog Boka i Višnjice zbog činjenice da su u hrvatskim selima na lijevoj obali Save

7 U Bobovcu su ustaše u ljeto 1942. uhapsili i internirali šestoricu komunista. Nakon toga u selu nije postojala propartizanska organizacija. Pojedini seljani koji su djelovali u ilegalnim uslovima, nisu mogli biti od veće koristi partizanima jer im je strah od odmazde sputavao ozbiljnije aktivnosti. Ipak, nemali broj mještana 1944. primio je izbjeglice iz općine Crkveni Bok čime su iskazali solidarnost s progonjenim Srbima. (Savo Skrobo, *Ratni događaji i sjećanja: Općina Crkveni Bok u NOB-u 1941. – 1945.*, Zagreb 2012, str. 225–226.)

(Drenov Bok, Krapje, Puska) postojale posade 1. UOZ i lokalne ustaške milicije. Osim toga, bez prevoznih sredstava, koja su se mogla dobiti samo u naseljenim mjestima, nije bilo moguće prijeći veliku rijeku. Zbog naslona bočanskih sela na hrvatsko selo Lonju, u kome je postojao propartizanski seoski odbor, te zbog činjenice da je Lonja šumskim stazama bila povezana s hrvatskim selom Kraljeva Velika, u kome je također djelovao ilegalni i vrlo aktivni propartizanski odbor, pravac komunikacije između banijskih i slavonskih partizana bio je moguć jedino preko bočanskih sela.

Ustaše su bili svjesni ovih činjenica. Zbog toga su se u više navrata odlučili na brutalnu odmazdu nad stanovnicima općine. Međutim, lokalni stanovnici ne bi masovno bili ubijani i internirani u tolikoj mjeri, pogotovo ne cijele porodice, naročito ne žene i djeca u tolikom broju, da nisu bili Srbi. U tom smislu stradanje stanovništva općine Crkveni Bok predstavlja tipičan primjer ustaške politike prema Srbima u NDH. Blizina Jasenovca i udaljenost partizanske teritorije uslovi su intenzivnije stradanje mještana i veći stupanj uništenja naselja. Iako je i u Lonji i Kraljevoj Velikoj dolazilo do ubistava i interniranja mještana, to se nikad nije odnosilo na cjelokupno stanovništvo, a vrlo rijetko na cijele porodice. Glavni razlog brutalnosti i nepomirljivosti ustaša prema stanovnicima općine Crkveni Bok bio je vezan za njihovo etničko porijeklo. Ubijani su bez milosti, a njihova sela su "sravnjena sa zemljom", kako u jednom dokumentu kaže Vjekoslav Maks Luburić, prvenstveno zbog toga što su u njima živjeli Srbi. Nema sumnje da je odluku o eliminaciji lokalnog stanovništva i uništenju tri sela dodatno učvrstila dobro poznata činjenica da mještani pomažu partizane. Da je etničko porijeklo igralo glavnu ulogu u interniranju i ubijanju stanovnika bočanskih sela u ljeto 1944. svjedoče i primjeri interniranja preostalih Srba iz Novske i Bročica sredinom septembra 1944, koji su pohvatani i ubijeni u Jasenovcu od strane pripadnika 1. UOZ, iako nisu pomagali partizanima.

U jesen 1944. u Strmenu, Crkvenom i Ivanjskom Boku nijedna zgrada, pogotovo nijedna kuća, nije ostala nespaljena. Sela su bukvalno "sravnjena sa zemljom", pogotovo jer je znatan dio kuća bio izgrađen od drveta, poput većine kuća u tom dijelu Posavine, po čemu su sela između Siska i Jasenovca i danas prepoznatljiva. Takvu razinu uništenja naselja teško je naći u drugim dijelovima Banije.

/ Akcija Crkveni Bok 13. oktobra 1942.

Iskustvo stanovništva općine Crkveni Bok tokom prvih mjeseci postojanja NDH bilo je obilježeno etnički motivisanim terorom ustaških vlasti nad pojedinim mještanima. U tome razdoblju uhapšeno je i mučeno dvadesetak mještana, dok su dvojica ubijena. Zbog straha od represalija svi Srbi iz sva tri sela početkom jeseni 1941. prihvatili su rimokatoličku vjeroispovijest.⁸ Mještani Strmena, Crkvenog i Ivanjskog Boka tokom većeg dijela 1942. živjeli su mirnije nego prethodne godine – sve do 13. oktobra 1942. Od proljeća 1942. kada su internirani srpski stanovnici općine Jasenovac, odnosno od ljeta 1942. kada su internirani stanovnici srpskih sela u sjevernom dijelu kotara Bosanska Dubica, sela crkvenobočke općine bila su najbliža srpska naselja jasenovačkom logoru. Ta činjenica bila je presudna kada je riječ o donošenju odluke o interniranju stanovnika općine Crkveni Bok. Važan motiv u donošenju odluke za napad na sela općine bila je ideja pljačke mještana. Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti da su mještani internirani zbog toga da bi ustaše na miru opljačkali njihove domove. Sela su mogla biti opljačkana i bez internacije njihovih stanovnika budući da po napadače nije prijetila opasnost pružanja otpora mještana.

Pripadnici UOZ iz Jasenovca, na čelu s oficirom Ustaške obrane Ljubom Milošem, 13. oktobra 1944. izvršili su oružani napad na sva tri sela, iako u njima nije bilo naoružanih mještana ili neke partizanske jedinice. Nekoliko izvora NDH jasno ukazuje da je u selima uoči napada “vladao potpuni red i mir” te da mještani nisu održavali veze s partizanima niti je partizanska propaganda među njima imala uspjeha.⁹ Potom je više desetina mještana masakrirano

8 Arhiv Srbije (AS), G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena; HDA, 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 013.2.95., Prijepisi zapisnika o saslušanju Srba iz Hrvatske koji su za vrijeme NDH preselili na teritorij Nedićeve Srbije: Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

9 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, *Ураљама геноцида: Страдања становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока у XX вијеку*, Београд, 2012, стр. 78. (Autori se pozivaju na izvještaj oružničke postaje iz Crkvenog Boka od 15. 10. 1942. u kome se navodi da je u selima općine prije napada UOZ “vladao potpuni red i mir”.) Antun Miletić, *Koncentracioni*

u selima, a nešto manji broj je pobijen prilikom sprovođenja u logor Jasenovac. Bijegom u šume i njive preko polovine mještana uspjelo je izbjeći hvatanje. Ubrzo nakon internacije žene su sprovedene u logor Stara Gradiška, a djeca u logor Sisak, što je tokom 1942. bio uobičajen postupak sa srpskim ženama i djecom koja su najprije internirana u jasenovački logor.

Događaj koji se zbilo u selima općine Crkveni Bok 13 — 14. oktobra 1942. u historiografiji je poznat pod nazivom Akcija Crkveni Bok. Stradanje mještana tokom i nakon Akcije dobro je dokumentovano u izvorima. Većina najvažnijih izvora o ovom događaju objavljena je u referentnim publikacijama, što je omogućilo njegovu solidnu rekonstrukciju u literaturi.¹⁰ Stanovnici okolnih hrvatskih sela Bobovac, Lonja i Puska, prema tvrdnjama Augustina Kralja, župnika novouspostavljene rimokatoličke župe u Crkvenom Boku, učestvovali su u pljački imovine interniranih mještana crkvenobočkih sela.¹¹ Pripadnici UOZ toga dana i sutradan počinili su brutalne zločine u sva tri sela. Zahvaljujući okolnosti da je masakriranje i interniranje mještana ovih sela zainteresovalo predstavnike njemačke vojske u Zagrebu, zbog činjenice da su tri bogata sela imala obavezu snabdijevanja namirnicama njemačke vojske, raspoložemo s važnom potvrdom ekstremnog nasilja UOZ tokom Akcije Crkveni Bok. Riječ je o svjedočenju Edmunda Gleise von Horstenaua, njemačkog opunomoćenog generala u Zagrebu.

General Glaise von Horstenau je u svojim ratnim uspomename naveo sjećanje na boravak u Crkvenom Boku neposredno nakon što su se iz njega povukli pripadnici jasenovačkog zdruga. Njegov zapis je u važnim detaljima kompatibilan sa svjedočenjima preživjelih mještana.

U ovo nesretno mjesto nagnulo je u dva navrata oko 500 propalica od 15 do 20 godina pod vodstvom dvojice ustaških natporučnika, sve su ubijali, silovali su žene i mučili

logor Jasenovac 1941 – 1945, Knjiga IV, Jagodina, 2007, dok. 51, str. 142: Pismo župnika Augustina Kralja poglavniku Anti Paveliću, 25. 10. 1942. (Župnik Kralj u pismu poglavniku Paveliću navodi da mještani nisu imali kontakte s partizanima.)

- 10 Filip Škiljan, "Akcija Crkveni Bok", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 37, Zagreb, 2005, str. 325–341; Ана Пожар, "Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ", *Јасеновац. Зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу*, Бања Лука – Доња Градина, 30 – 31. мај 2007, (ур. Здравко Антонић), Бања Лука, 2007, стр. 356–363; Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 77–97.
- 11 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945*, Knjiga IV, Jagodina, 2007, dok. 51, str. 142: Pismo župnika Augustina Kralja poglavniku Anti Paveliću, 25. 10. 1942.

ih do smrti, ubijali djecu. Vidio sam u Savi leš žene kojoj su izvađene oči, a u spolni organ ugurano drvo. Toj jadnici bilo je najviše 20 godina kad je pala u ruke tim čudovištima. Negdje u nekom kutu svinje su jele leš čovjeka koji još nije bio zakopan.¹²

Petar Turajlić iz Crkvenog Boka bio je jedan od onih koji su uspjeli pobjeći iz kolone uhapšenih mještana na putu za Jasenovac.

U Crkvenom Boku za vreme samog hvatanja stanovništva ubijeno je oko 60 osoba. Sve žrtve video sam svojim očima. Jedno dete, sin Đure Radovanovića, staro mesec dana, zaklano je nožem u kolenju u samoj kući... Stoja Ivančević, devojka stara 26 godina, ubijena je na taj način što je u njene polne organe stavljen jedan drveni kolac pa onda udarano po njemu sve dok on nije prošao kroz celo telo devojke, sve do prsiju, razderavši pri tome sve unutrašnje organe. Sam kolac, koji je bio dug oko dva metra, virio je jednim delom, otprilike polovinom, iz devojčina tela, dok je drugim delom bio u njoj samoj... Anu Zlokapu našli smo potpuno unakaženu, njoj su bili odsečeni nos, uši i dojke. Boško Rak i njegova žena Ana bili su zaklani.

Bračni par Rak ubijen je odsjecanjem glava žrtava sjekirom na panju, kako navodi svjedok. Ovo su samo neki primjeri patološke brutalnosti pripadnika formacije pod kontrolom Maksa Luburića nad stanovnicima Crkvenog Boka i dva susjedna sela, o kojima je kao očevidac svjedočio Petar Turajlić. Ostali primjeri koje navodi svjedok podjednako su stravični.¹³

Sprovođenje Akcije Crkveni Bok bio je jedan od najvažnijih razloga za privremeno udaljšavanje Maksa Luburića s pozicija neograničene moći u sistemu ustaških logora. Luburić je od kraja 1942. do jeseni 1943, tokom razdoblja kada nije mogao legalno djelovati, nastavio kontrolisati rad službe koja je bila zadužena za ustaške logore, iako formalno više nije bio zapovjed-

12 Edmund Gleise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb, 2013, str. 164.

13 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95., Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka. (U izvoru je korišćena ekavica, iako je svjedok bio ijekavac, što je bila standardna praksa Komesarijata za izbeglice i preseljenike kada je riječ o zapisivanju izjava izbjeglica iz NDH.)

nik Ustaške obrane.¹⁴ Isto tako, zločin nad stanovnicima Crkvenog Boka bio je jedan od najvažnijih povoda za privremeno onemogućavanje jasenovačkog zdruge u činjenju sličnih zločina, uključujući masovne likvidacije i internacije stanovnika srpskih sela na područjima koja gravitiraju ka Jasenovcu i Staroj Gradiški – sve do jeseni 1943, odnosno do povratka Luburića. Dakle, svojevrsna deeskalacija zločina 1. UOZ na širem području oko ustaških logora bila je direktna posljedica Akcije Crkveni Bok. Deeskalacija je podrazumijevala i smanjivanje intenziteta i masovnosti zločina u logorima pod kontrolom Ustaške obrane. Masovne likvidacije nisu prestale u logorima tokom ovog razdoblja, ali su znatno smanjene, iako ne odmah nakon Luburićevog udaljavanja već od početka 1943.

Jasenovačke ustaše su 13. i 14. oktobra 1942. u crkvenobočkim selima, kao i na putu od Lonje prema Jasenovcu, ubili preko 90 mještana Strmena, Crkvenog i Ivanjskog Boka, a ostatak uhapšenika internirali su u logore.¹⁵ Većina smrtno stradalih ubijena je u selima. Internirci su pušteni iz logora nakon 12 dana, zahvaljujući intervenciji njemačkih vojnih predstavnika u Zagrebu. U logoru Jasenovac zadržano je osam interniraca prokomunističke orijentacije, a ostali su pušteni kućama.¹⁶ Dvanaestoro djece umrlo je nedugo nakon puštanja iz logora u Sisku. Mještani su bili uvjereni da su ta djeca namjerno otrovana u sisačkom dječjem logoru.¹⁷ Riječ je uglavnom o vrlo maloj djeci. Iako nije moguće dokazati da su ova djeca namjerno trovana, nema sumnje da su umrla od posljedica katastrofalnih uslova boravka u logorima kroz koje su prošla. Broj stradalih tokom i nakon Akcije Crkveni Bok nikad nije bio poimenično

14 Ivo Goldstein, n. d., str. 389, 596–598.

15 Mještаниn Strmena Mile Požar u svjedočenju zabilježenom osam mjeseci nakon zločina navodi da su ustaše ubile oko stotinu stanovnika Strmena, Crkvenog i Ivanjskog Boka 13–14. 10. 1942. (AS, G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.)

16 Od osmorice interniraca koji su zadržani u logoru šestorica su bila iz Crkvenog Boka, a dvojica iz Ivanjskog Boka. Naredne, 1943. godine, sa radova iz logorske ekonomije u Jablancu, pobjegla su četvorica od osmorice interniraca: obojica iz Ivanjskog Boka (Mile Radenović, Pero Kuruzović) i dvojica iz Crkvenog Boka (Stojan Peulić, Božo Radovanović). Oni su se uspjeli domoći svojih kuća. (Savo Skrobo, n. d., str. 56.) Mile Radenović je poginuo prilikom bombardovanja Ivanjskog Boka, 6. 2. 1944: HDA, 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ), k. 476, Zh 37847, Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (KKRZ) Sunja: Spisak žrtava (oštećenika), [1946.]

17 Маја Књајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 90–91.

utvrđen. Zahvaljujući jednom dosad nepoznatom dokumentu Općinskog poglavarstva Crkveni Bok, nastalog 24. januara 1943, moguće je potvrditi ili dopuniti neke navode preživjelih mještana, kada je riječ o broju žrtava, te preciznije utvrditi strukturu žrtava.¹⁸

Prema tome dokumentu, od 13. oktobra 1942. do 24. januara 1943. smrtno su stradala 102 stanovnika općine. Iako to nije eksplicitno naznačeno, nema sumnje da se navedeni broj odnosi na lica koja su umrla nasilnom smrću ili od posljedica nasilja i terora, odnosno da su sve navedene smrti bile posljedica napada Luburićevog zdruza na tri sela i/ili internacije mještana. Među poimenično navedenim žrtvama, 46 su bili stanovnici Crkvenog Boka, 38 Strmena i 17 Ivanjskog Boka. Od 102 imena žrtava čak 40 ne navode se u dva objavljena spiska mještana koji su izgubili život prilikom i neposredno poslije Akcije Crkveni Bok. Od 40 dosad nepoznatih imena žrtava, 28 su bili stanovnici Crkvenog Boka, šest Ivanjskog Boka i šest Strmena.¹⁹ Diskutabilno je da li imena ovih 40 žrtava treba uvrstiti u spisak žrtava logora Jasenovac. Neke od njih vjerovatno jesu ubijene na putu za logor ili u logoru, na osnovu čega nema sumnje da je riječ o žrtvama jasenovačkog logora, dok su ostale likvidirane u selima od strane jasenovačkih ustaša, što ostavlja prostor za određenu dilemu kada je riječ o tome da li njihova imena treba uvrstiti u spisak žrtava

- 18 Arhiv Srba Hrvatske (ASH), neregistrirana građa, Općina Crkveni Bok, br. 151/1943, Imenik umrlih i poginulih žitelja od 13. 10. 1942. do 24. 1. 1943, Crkveni Bok, 24. 1. 1943. Ovaj prvorazredni izvor dosad nije bio poznat u istoriografiji. Riječ je o rukom pisanom dokumentu koji sadrži tablicu s 102 imena žrtava. Dokument je potpisao načelnik Općinskog poglavarstva Crkveni Bok Đuko Radovanović i ovjeren je pečatom poglavarstva. Nije poznato da li je dokument nastao za internu upotrebu ili je bio namijenjen nekom višem organu vlasti.
- 19 Zbog ograničenosti prostora navodim samo imena žrtava koja dosad nisu navodena u dva objavljena spiska žrtava. Crkveni Bok: Milica Ivančević (1919), Jela Mazalica (1942), Jela Kolar (1942), Ana Vukmir (1942), Jovica Peulić, Joka Kukavica, Stevo Dragosavljević, Mara Dragosavljević, Soka Beč, Jovan Đuričić, Milja Katalina, Petar Katalina, Janko Maslovara, Draga Kukavica, Adam Pralica, Ana Ivančević, Stojan Marić, Dragan Todorović, Sofija Toljaga, Ana Čakširaš, Stojan Čakširaš, Jela Sekulić, Mihailo Đuričić, Ružica Đuričić, Đuka Zlokapa, Mile Dragosavljević, Sava Dragosavljević; Ivanjski Bok: Đuro Rađenović, Milica Rajšić, Julia Baltić, Mile Skrobo, Veselin Zlokapa, Ruža Balaban; Strmen: Antonija Kovačević, Petar Arbutina, Marija Radovanović (1860), Inđa Rakić (1852), Ljubica Vila (1941); Ana Maljak (1874). (ASH, neregistrirana građa, Općina Crkveni Bok, br. 151/1943, Imenik umrlih i poginulih žitelja od 13. 10. 1942. do 24. 1. 1943, Crkveni Bok, 24. 1. 1943.) U spisku se navode četiri žrtve iz Crkvenog Boka, stradale tokom ili nakon Akcije Crkveni Bok, za koje se u literaturi pogrešno navodi da su stradale 1944: Milan Kukavica, Mara Radovanović, Milja Radovanović, Ljuba Đuričić. U spisku se tek za dio žrtava navodi godina rođenja.

logora Jasenovac. U svakom slučaju, svi oni su bili žrtve egzekutivnog aparata jasenovačkog logora i Ustaške obrane. U literaturi se navode imena još troje djece koja su umrla od posljedica boravka u logoru u Sisku (navodno trovanje), a čijih imena nema u spisku iz 1943. Ako uračunamo i četvoricu od osmorice zadržanih komunističkih simpatizera, koji nisu pušteni iz logora i koji su kasnije ubijeni u logoru, broj žrtava koje su uhvaćene tokom Akcije Crkveni Bok iznosio je 109.

U navedenom dokumentu je uz imena žrtava iz Strmena navedeno i godište, dok uz imena žrtava iz Crkvenog i Ivanjskog Boka nisu navedeni podaci o starosti, osim za osam stanovnika Crkvenog Boka. U dokumentu nisu navedeni datum i okolnosti smrti žrtava. Među 38 žrtava iz Strmena bilo je 20 žena, 13 muškaraca i petoro djece. Sedmoru žrtava iz Strmena bilo je starije od 80 godina. Najstarija žrtva bila je Kata Rakić, stara 96 godina. Najmlađe žrtve iz Strmena bili su Ljuban Turajlić, star šest mjeseci, Milica Rak, stara osam mjeseci, i Nikola Turajlić za koga se navodi da je rođen 1942, bez preciziranja koliko je mjeseci imao kada je ubijen. Među osam žrtava iz Crkvenog Boka kojima se navodi godište, bilo je petoro djece, od kojih je četvoro rođeno iste godine kada su ubijena: Jela Mazalica, Stevo Ružić, Jela Kolar i Ana Vukmir. Imena prvo troje djece nisu dosad navođena u literaturi i objavljenim izvorima.

/ Prilike u općini Crkveni Bok krajem 1943.

Nakon povratka preživjelih mještana iz internacije i zbjegova, ništa nije moglo otkloniti njihovo ogromno nepovjerenje prema vlastima NDH. Ni u jednom trenutku rata, nakon 13. oktobra 1942, nije bio umanjen strah mještana od ustaša. Stoga nije neobično što je od kraja 1942. dio stanovnika započeo odlaziti u partizane – u srpska sela na oslobođenom području Banije. Više desetina mještana, uglavnom mladih muškaraca, do početka 1943. stupio je u jedinice 7. banijske divizije NOVJ. Od 27 mjesnih partizana koji su se početkom 1943. povukli u Bosnu s jedinicama 7. banijske divizije, 25 ih je poginulo u operacijama “Weis 1”, “Weiss 2” (Bitka na Neretvi) i “Schwarz” (Bitka na Sutjesci).²⁰

20 Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 71.

Tokom većeg dijela 1943, sve do sredine oktobra, u selima općine Crkveni Bok nisu bili zabilježeni masovni zločini nad mještanima. Naime, tokom većeg dijela 1943. jasenovačke ustaše, odnosno pripadnici 1. UOZ, nisu bili u mogućnosti da sprovedu masovne likvidacije i internacije stanovnika naselja oko logora Jasenovac. Naredni zločin nad mještanima ipak nisu počinili ustaše već pripadnici Waffen-ss.

U jesen 1943. partizani su pojačali aktivnosti u selima Banijskog trokuta i u selima Sunjskog polja, uključujući općinu Crkveni Bok. Riječ je o području koje je bilo od strateške važnosti za snage NOVJ u Hrvatskoj jer je preko toga područja Glavni štab NOV i PO Hrvatske komunicirao sa slavonskim partizanima čije aktivnosti su bile u snažnom uzletu. Srpska sela u istočnom dijelu Banije, uključujući i tri bočanska sela, u to vrijeme još uvijek su iskazivala lojalnost NDH plaćanjem poreza. Pokušaj dobrovoljne mobilizacije u redove 7. banijske divizije NOVJ na tome području samo je polovično uspio. Zbog toga su partizani pristupili prinudnoj mobilizaciji.

Skoro 50% nije se dobrovoljno odazvalo pozivu, nego se moralo pristupiti prisilnoj mobilizaciji tj. moralo ih se stražarno dovoditi. Od ovih je pak jedan manji broj dezertirao. U samoj općini Crkveni Bok dezertiralo je 25 od ukupno 90. Koji su mobilisani pozivima nije se nijedan odazvao. U selu Strmen kad je proglašena mobilizacija priređene su demonstracije i u tim demonstracijama učestvovali su dezerteri. Demonstracije su bile praćene igrankom i pjevanjem podrugljivih pjesama kao na primjer: "Druže Tito, ti si naša dika / Od Srbina ti nemaš vojnika."

Isti izvor navodi da su pojedini dezerteri i nevoljno mobilisani mještani iz srpskih sela u istočnom dijelu Banije pobjegli iz partizana u "neprijateljska uporišta" u Sunji i Kostajnici "ili preko svojih četničkih veza u Zemun i Beograd".²¹ Izvještaj koji konstatuje ove pojave odnosio se na septembar 1943. Samozaštitna brigada Banija formirana je narednog mjeseca.

Njemačka vojska ("njemačke ss postrojbe", kako navodi jedan NDH izvor), od 14. do 18. oktobra izvršila je upade u nekoliko nebranjениh srpskih sela u

21 HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra (POC) za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju Političkom obavještajnom odsjeku (POO) Glavnog štaba (GŠ) Hrvatske, 2. 10. 1943, Predmet: Politički izvještaj za mjesec rujan.

okolini Sunje. Prvog dana napada njemačka vojska je palila domaćinstava u Crkvenom Boku i Živaji. Drugog dana zapaljeni su dijelovi Strmena, Ivanjskog Boka i Cerovljana. Tih dana njemačka vojska uništavala je kuće i u Brđanima i Krčevu.²² Paljenje navedenih sela, u kojima je većina kuća bila izgrađena od drveta, tako da su kuće u potpunosti uništene požarom, najvjerojatnije je izvršila 11. ss divizija "Nordland". Ova divizija, sastavljena od pronacističkih dobrovoljaca iz Danske i Norveške, u navedenom razdoblju boravila je na području Banije.²³ Prema tvrdnjama Petra Turajlića iz Crkvenog Boka, snage koje su izvršile napad najprije su snažno granatirale sva tri sela općine Crkveni Bok.

Na putu iz Sunje prema Crkvenom Boku zaustavila se na jednom mjestu udaljenom od prilike jedan i po km od Crkvenog Boka, postavila svoja artiljerijska oruđa i bez ikakvog razloga otvorila vatru na selo iz topova, bacača granata i teških mitraljeza. Prva salva pogodila je toranj crkve Sv. Preobraženja... Paljba se nastavila i trajala je tri četvrtine časa u vidu kanoade bez ikakvog prekida... Od artiljerijske vatre poginulo je oko 15 ljudi... Ostalo stanovništvo pobjeglo je kroz kukuruze u šumu udaljenu od sela oko 500 metara... Mi smo iz šume gledali kako je paljevina počela. Sve kuće u jednom kraju sela zapaljene su najedared... U selu Crkveni Bok ostalo je nepopaljeno svega 30 zgrada u sredini sela. U ovim zgradama nalazio se štab trupa koje su paljevinu izvršile. Sve ostale zgrade spaljene su tako brižljivo da se više ne poznaju čak ni međe između pojedinih kuća... U toku paljevine u svojim kućama živi su izgoreli: Stevo Đuričić... i Kata Kotur, žena Pere Kotura [oboje] iz Crkvenog Boka... Ja sam posle paljevine video delove njihovih ugljenisanih leševa... Paljevina je obustavljena posle izvršenog uništavanja Crkvenog Boka

22 HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 3. 11. 1943, Predmet: Mjesečni političko obavještajni izvještaj za oktobar 1943; *Zbornik NOR-a*, V/20, Zagreb, 1957, dok. 221, str. 768: Izvještaj Glavnog stožera Domobranstva od 19. 10. 1943. Partizanski izvor ne identifikuje formaciju koja je izvršila paljenje navedenih sela, već koristi termin "neprijateljska vojska".

23 Tomislav Dulić, "Danish Waffen-ss units in Yugoslavia: The fighting at Hrastovica and Glina, Autumn 1943", *Journal of the Danish Commission for Military History*, Odense, vol. 2016, str. 63-94.

i u toku uništavanja Strmena i Ivanjskog Boka. U Strmenu izgorelo je oko 40 zgrada, a u Ivanjskom Boku oko 20.

Trupe koje su izvršile paljenje u bočanskim selima nisu se dugo zadržale na terenu. Ubrzo nakon njihovog odlaska mještani su se iz šume vratili na zgorišta ili u domove koji iz nepoznatog razloga nisu zapaljeni. "Oni koji su izgubili svoje domove nastanili su se u preostalim čitavim zgradama Ivanjskog Boka i Strmena, gdje se i sada [februara 1944.] nalaze." Dio mještana odveo je djecu kod rođaka u srpska sela između Sunje i Dubice.²⁴

Ovaj događaj opovrgava tezu prisutnu u zavičajnoj literaturi o tome kako su se "Nijemci pokazali kao jedini zaštitnici tamošnjeg stanovništva",²⁵ u kontekstu opravdavanja i normaliziranja kolaboracije strmenske četničke milicije s oružanim snagama njemačkog okupatora, koja je započela krajem 1943. Paljenje Ivanjskog Boka i ubistvo nekolicine mještana 7. februara 1944. od strane pripadnika njemačkog Wehrmachta dodatno demantuju navedenu tezu.

Crkveni Bok je do kraja rata velikim dijelom bio nenaseljen. Strmen i Ivanjski Bok tokom 1944. bili su pod uticajem različitih ideologija i pokreta. U Strmenu je krajem 1943. formirana četnička milicija koja je bila dio Samozaštitne brigade Banija. Uprkos tome, dio mještana ostao je odan partizanskom pokretu, ali u Strmenu partizani do kraja rata nisu imali stalno uporište. U Ivanjskom Boku partizanski pokret je naoružao seosku miliciju koja je tokom 1944. često dolazila u sukobe s četnicima iz Strmena i ustašama iz Puske, sarađujući s partizanskim simpatizerima iz Lonje. U Ivanjskom Boku partizani su imali gotovo apsolutnu podršku seljana jer su ih mještani smatrali zaštitnicima od ustaša, naročito zbog toga jer je Ivanjski Bok bio najisturenije bočansko selo prema Puski i Jasenovcu. Mještani Crkvenog Boka većim dijelom bili su partizanski simpatizeri iako su i u tome selu četnici imali svoje pristalice. Ivanjski Bok je znatnim dijelom bio zapaljen od strane 1. kojačke divizije Wehrmachta, 7. februara 1944, a Crkveni Bok i Strmen, odnosno preostale kuće i ekonomske zgrade u ta dva sela, konačno su pretvoreni u pepeo početkom septembra 1944. od strane 1. UOZ. Tada su srušene pravoslavne crkve u oba sela. U Ivanjskom Boku, najmanjem i najsiromašnijem selu općine, nije postojala crkva.

24 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, O13.2.95., Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

25 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 112–113.

/ Samozaštitna brigada Banija

Samozaštitna brigada Banija (kolokvijalno “Samozaštita”) bila je jedna od dvije četničke jedinice formirane na Baniji tokom rata.²⁶ Za razliku od Unskog četničkog odreda koji je nastao početkom 1944. odvajanjem dijela ljudstva 2. bosanskog korpusa Dinarske četničke oblasti i vrbovanjem partizanskih dezertera, ljudstvo Samozaštitne brigade Banija nije prethodno bilo pod komandom štabova Jugoslovenske vojske u otadžbini.²⁷ Zajedničko ovim jedinicama bili su inicijativa za njihov nastanak, koja je došla od strane njemačke

26 Izvori navode da je početkom 1944. u Hrvatskoj Kostajnici boravila grupa četnika, pod njemačkom kontrolom. Riječ je o četnicima koji su bili domicilni na području kostajničkog kotara. Budući da izvori ne navode vojni naziv za ovu četničku grupu, ne možemo je smatrati zasebnom vojnom jedinicom. Ova grupa bila je evakuisana iz Kostajnice za Zagreb od strane njemačke vojske 15. 2. 1944. Zapovjednik grupe bio je Stevan Sanković iz Bjelovca. Dio evakuisanih četnika vratio se na Baniju narednog mjeseca, dok je dio bio mobilisan u njemačku policiju ili je optirao za rad u Njemačkoj. U Kostajnici je u vrijeme boravka četnika bila stationirana 12. bojna Ustaške vojnice te ljudstvo 15. satnije 12. pješачke pukovnije Domobranstva. (HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 3. 3. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec februar.) “Oni četnici koji su otišli iz Kostajnice i bili obučeni u ss-policiju dolaze svojim kućama i prijavljuju se našim vojnim vlastima, a također neki dolaze iz Njemačke sa rada ili iz vojske.” (HDA, 1491, OZNA, 7.4.1., Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZN-i Banije: Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944.) Stevan Sanković je 1942. napustio Baniju i otišao za Beograd. Navodno se u Beogradu i Zemunu bavio prebacivanjem Srba iz NDH u Srbiju, “za dobru naplatu”. Septembra 1943. pojavio se u Kostajnici nakon čega je započeo organizovanje četničke grupe. Njegov dolazak u Kostajnicu ne može se drugačije objasniti nego saradnjom s njemačkom obavještajnom službom. Sanković je tokom 1944. ponovo prešao u Beograd. Nakon oslobođenja Jugoslavije, saznajući da se za njime traga, tajno se prebacio na Baniju. Krajem 1945. skrivao se na Šamarici. (HDA, 306, ZKRZ, k. 21, GUZ-2362, Predmet: Sanković Stevan, [1945.])

27 Momčilo Đujić, zapovjednik Dinarske četničke oblasti, 17. 1. 1944. obavijestio je radio depešom Dražu Mihailovića, komandanta JVUO: “Kapetana Marka Crljenicu po Vašem naređenju uputio sam na rad u Bosanski Novi i Dvor na Uni. Sa njima sam uputio i potrebnu ekipu ljudi boraca i stručnjake za obaveštajnu službu, službu veze, organizaciju i propagandu.” (*Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1983, dok. 67, str. 294.) Đujićeva depeša jasno sugerise da je general Mihailović ne samo što je znao da Đujić namjerava ustupiti dio ljudstva njemačkom okupatoru već je za to izdao naređenje. Unski četnički odred, pod zapovjedništvom kapetana Crljenice, sve vrijeme postojanja boravio je u Dvoru na Uni. U tome gradiću u isto vrijeme nalazile su se njemačke i hrvatske trupe. Sačuvano je nekoliko “izkaznica” (“Ausweis”) nekoliko pripadni-

obavještajne službe, te činjenica da obadvije jedinice za sebe nisu vezale veći broj Srba s Banije.

Ideju za osnivanjem kolaboracionističke milicije koja bi bila popunjena iz redova srpskog stanovništva na Baniji, kako se navodi u literaturi, osmislio je krajem ljeta 1943. njemački obavještajni kapetan, kasnije major, Otto May. Kapetan May je bio obavještajac sektora njemačke vojnoobavještajne službe zaduženog za diverzije i sabotaže u neprijateljskoj pozadini (*Abwehr II*). Prethodno iskustvo u stvaranju kolaboracionističkih milicija kapetan May imao je na Krimu i Kavkazu. Dolaskom u NDH postavljen je za zapovjednika trupa (*Frontaufklärungsgruppe*) FAK 216, sa sjedištem u Zagrebu (u prvoj polovini 1944. sjedište FAK 216 premješteno je u Sisak). Kapetan May je za svoju ideju uspio dobiti podršku generala Glaise von Horstenaua i štaba 15. armijskog korpusa Wehrmachta. Time je otklonjena mogućnost prigovora vlasti NDH povodom ideje da njemačka vojska osnuje i naoruža jedinicu sastavljenu od Srba na području koje je prethodnih godina bilo obilježeno ustaškim terorom i dotad nepoznatim distanciranjem između hrvatskog i srpskog stanovništva.²⁸ Kapetan May je angažovao Austrijanca Karla Gruscha, suvlasnika tvornice

ka Unskog četničkog odreda, nastalih februara 1944. Iskaznice su štampane na njemačkom i hrvatskom jeziku i snabdjevene su pečatima nadležnih njemačkih i četničkih štabova. (HDA, 421, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske (JT SRH), k. 120, Javno tužilaštvo NR Hrvatske, Istrazno odjeljenje, br. 146/1948, Predmet: Četnici iz Sunje.) Sačuvan je solidan korpus izvora koji ukazuju da je Unski četnički odred sve vrijeme postojanja bio naoružavan, opreman, taktički usmjeravan i komandno potčinjen njemačkoj oružanoj sili te da je bio u tolerantnim i savezničkim odnosima s Oružanim snagama NDH. Kapetan Crljenica je izvršio samoubistvo jula 1945. na Kozari, nakon ranjavanja u sukobu s jugoslavenskim snagama koje su opkolile grupu odmetnika pod njegovim zapovjedništvom. (HDA, 306, ZKRZ, k. 21, GUZ-2362, Predmet: Crljenica Marko, [1945.])

- 28 Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti – III odeljenje, *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, Ustaška NDH, Beograd, 1958, str. 669. "Nakon uspostavljanja postaje i na traženje obavještajnog odjeljenja ss divizije Nordland, Nijemac po imenu Klusch (sic!), nastanjen u Sunji, u saradnji s ss divizijom i višom upravom, vjerovatno zagrebačkim ogrankom, oformio je na području divizije četničke grupe... Ustaško rukovodstvo u oblasti je upoznato, i veoma je uznemireno zbog formiranja takozvanih četničkih jedinica. Ustaško rukovodstvo smatra da će hrvatsko stanovništvo, kad bude upoznato, smatrati ovo za izdaju i neće čutke preći preko toga. Obavještajni oficir ss divizije, ss-obersturmfürer Faltz namjerava da se s ovim četničkim jedinicama u formiranju bori protiv banditskih jedinica koje se nalaze na području divizije. ss-obersturmfürer Faltz vjeruje da uticaj na hrvatsko stanovništvo nije od velikog značaja." National archive Washington (NAW), T-314, r. 560, f. 392: Dopis područne komande Službe bezbjednosti Petrinja komandantu SiPo i SD

kože “Suzana” u Sunji, odranije saradnika njemačke obavještajne službe. Posredstvom Gruscha i obavještajnog odjeljenja 11. ss divizije “Nordland”, kapetan May i FAK 216 došli su u kontakt s grupom partizanskih dezertera, na čelu s Dušanom Nijemčevićem, rodom iz Drljača kod Sunje, koji su se početkom oktobra 1943. predali vlastima NDH. Za zapovjednika Samozaštite postavljen je Joco Begović, rodom iz sela Begovići kod Petrinje, koji se uoči osnivanja jedinice nalazio u logoru u Sisku kao zarobljeni partizan. Begović i Nijemčević su nakon instrukcija koje su dobili u Zagrebu poslani na teren u okolini Sunje. Riječ je o srpskim selima na teritoriji pod kontrolom antipartizanskih snaga ili pod povremenom kontrolom partizana. Grusch, Nijemčević i Begović su u tim selima započeli mobilizaciju ljudstva na dobrovoljnoj bazi.²⁹ Velik broj partizanskih izvora, napose onih obavještajne prirode, ukazuju na ozbiljne poteškoće koje je četnička organizacija nanijela partizanskom pokretu u srpskim selima između Kostajnice i Petrinje. Tek zahvaljujući plimi partizanskog pokreta na Baniji, u drugoj polovini 1944, taj pokret je uspješno otklonio navedene poteškoće.

Kolaboracionistička milicija organizovana u okolini Sunje ponijela je zvaničan naziv Samozaštitna brigada Banija (Selbstschutz brigade Banija).³⁰ Lokalno stanovništvo, bez obzira da li su bili njihovi simpatizeri ili protivnici, pripadnike Samozaštite kolokvijalno je nazivalo četnicima. Kapetan May se obvezao da će pripadnicima Samozaštite

omogućiti da nabavljaju životne namirnice, petrolej, so i drugo. Isto tako je svaki pripadnik “Samozaštite” stupanjem u tu formaciju automatski sticao zaštitu Wehrmachta i garanciju za svoj život, bez obzira na to šta je ranije bio, a takođe i pravo na nošenje oružja. Pripadnici “Samozaštite” dobiće odeću

Banja Luka, 9. 11. 1943.

29 NAW, T-314, r. 560, f. 392: Dopis područne komande Službe bezbjednosti Petrinja komandantu SiPo i SD Banja Luka, 9. 11. 1943; HDA, 223, MUP NDH, k. 303, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Vrlo tajno: Politički pregled br. 13, od 1. 8. do 15. 8. [1944], Elaborat “Srbi”, Zagreb, 4. 8. 1944; HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 014-5., UDB-a FNRJ: Zapisnik o saslušanju Begović Mile o radu i djelatnosti četničkog dobrovoljačkog odreda “Samozaštita”, Beograd, 11. 2. 1950; *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, str. 670.

30 Sačuvano je nekoliko “izkaznica” (“Ausweis”) nekoliko pripadnika Samozaštite, nastalih februara 1944. Iskaznice su štampane na njemačkom i hrvatskom jeziku i snabdjevene su pečatom brigade. Na pečatu je neveden službeni naziv jedinice. (HDA, 421, JT SRH, k. 120, Javno tužilaštvo NR Hrvatske, Istražno odjeljenje, br. 146/1948, Predmet: Četnici iz Sunje.)

i municiju, a u slučaju ranjavanja imali bi pravo na besplatnu lekarsku pomoć. Sem toga im je stavljeno u izgled i izvesno nagrađivanje. Za uzvrat, "Samozaštita" je imala da brani partizanima ulazak u svoja sela i da se na svome području bori protiv njih.³¹

Sjedište jedinice bilo je smješteno u dijelu sela Četvrtkovca, poznatom kao Lađevac, neposredno pokraj Sunje. Četničko uporište u Lađevcu štitilo je Sunju s južne strane, odnosno sa strane koja je bila najbliža obroncima Šamarice i najizloženija potencijalnim upadima partizana. Sunja je bila najvažnije željezničko čvorište na Baniji. Početkom 1944. u Sunji se nalazilo 155 domobrana 2. i 4. posadne satnije 10. željezničke stražarske bojne i više stotina Kozaka, pripadnika 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta te nepoznat broj, vjerovatno nekoliko desetina, pripadnika lokalne ustaške milicije. U selima istočno i zapadno od Sunje, u bunkerima uz željezničku prugu bili su stacionirani dijelovi 12. bojne Ustaške vojnice, koja je imala sjedište u Kostajnici.³² "U Sunju se moglo ići kada je neko hteo nešto da kupi, ali je tada morao navući nemačku uniformu radi ustaša, pošto se mi sa njima nismo trpili."³³

Prema riječima Mile Begovića, bivšeg pripadnika Samozaštite, glavni organizatori jedinice su "propagirali da treba stupiti u odred da bi se sačuvala kuće i ognjišta, da se treba boriti protiv partizana, a ne stupati u partizane jer se tamo puno gine". Partizanska obavještajna služba s Banije početkom 1944. u izvještajima nadređenim štabovima ukazala je na retoriku četničkih mobilizatora: "Pod parolom srpstva i srpske zaštite, koja bi trebala da brani Srbe od

31 *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, str. 670. Da pripadnicima Samozaštite nije bilo uskraćivano pravo na liječenje u vojnim bolnicama pod kontrolom Oružanih snaga NDH, potvrđuje jedan dokument iz Glavne vojne bolnice u Zagrebu: HDA, 421, JT SRH, k. 120, Javno tužilaštvo NR Hrvatske, Istražno odjeljenje, br. 146/1948, Predmet: Četnici iz Sunje, Glavna vojna bolnica, Odjel za unutarnje bolesti: Odpusnica za Nikolu Herakovića – Zaštitna brigada Sunja, Zagreb, 11. 7. 1944.

32 HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 1. 4. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec mart; HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 3. 3. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec februar; Константин Черкасов, *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 25–30.

33 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 014.5., UDB-a FNRJ: Zapisnik o saslušanju Begović Mile o radu i djelatnosti četničkog dobrovoljačkog odreda "Samozaštita", Beograd, 11. 2. 1950.

partizana i paljenja [srpskih sela] od okupatora, a koje paljenje i pljačka prema njihovom dolazi radi [vojnih aktivnosti] partizana, četnici su uspjeli pridobiti jedan dio naroda.”³⁴

Njemačkoj obavještajnoj službi bio je poznat nezavidan položaj stanovnika srpskih sela smještenih uz željezničku prugu Sisak — Sunja — Hrvatska Dubica, koja su konstantno bila izložena pritisku, povremeno i nasilju ustaških posada u tim selima, te Srba u selima crkvenobočke općine, s obzirom na činjenicu da su se tri srpska sela na Savi našla na strateški i životno važnoj komunikaciji između Banije i Slavonije koju su koristili partizani, ponekad čitave partizanske brigade. Stoga je realno pretpostaviti da se lokalnom stanovništvu učinila privlačnom i spasonosnom ponuda okupatora za formiranjem Samozaštite, kao navodna garancija sigurnosti i imovine. Kada se 1944. pokazalo da je u pitanju lažna garancija, za mnoge koji su pristupili Samozaštiti bilo je kasno za odstupnicu. Moguće je pretpostaviti da su se pojedini mještani Strmena priključili Samozaštiti jer su bili ogorčeni na neke postupke partizana. Ubistvo Jove Garića (44) i njegovog sina Mile (24), koje su 6. januara 1944. počinili partizani, predstavlja najdrastičniji primjer partizanskog terora nad mještanima u vrijeme formiranja Samozaštite u Strmenu.³⁵ Svakako da je navedeno ubistvo distanciralo dio mještana od partizana, što su antipartizanski mobilizatori znali iskoristiti. Isto tako, dio imućnijih seljaka podržao je ideju stvaranja kolaboracionističke milicije nadajući se da će otklanjanjem partizanskog prisustva imati veću mogućnost da sačuvaju imanje. To se takođe pokazalo iluzornim očekivanjem imajući u vidu da Wehrmacht i Samozaštita nisu učinili mnogo da otklone opasnost od upada 1. UOZ u crkvenobočka sela, a kada bi dolazilo do tih upada, Kozaci i četnici nisu se upuštali u borbu protiv ustaša.

Četnička “brigada” u Lađevcu sve vrijeme postojanja bila je malobrojna jedinica slabe borbene vrijednosti, usprkos činjenici da ju je njemačka vojska solidno naoružala. “Isprva je bilo prilično dobrovoljaca, ali je kasnije išlo teže, tako da se prešlo na prisilno mobilisanje. Samozaštita je mogla brojati najviše 150 — 200 ljudi, ali nikada nije moglo biti stalnog broja jer su seljaci uvek be-

34 Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije (VA), Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ), k. 114, f. 3. d. 34, Glavni obavještajni centar Hrvatske Glavnom štabu Hrvatske i Centralnom komitetu KPH, 9. 2. 1944; HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 014-5., UDB-a FNRJ: Zapisnik o saslušanju Begović Mile o radu i djelatnosti četničkog dobrovoljačkog odreda “Samozaštita”, Beograd, 11. 2. 1950.

35 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 124.

žali”, navodi se u izjavi Mile Begovića. U broj od 150 — 200 pripadnika nisu bili uračunati dijelovi Samozaštitne brigade Banija van Lađevca. Međutim, osim u Strmenu i Živaji, gdje su lokalne četničke milicije brojale po stotinjak pripadnika, u drugim selima oko Sunje i Kostajnice Samozaštita nije uspjela stvoriti stalne baze upravo zbog slabog odziva među mještanima. Zbog toga je odlučeno da u Lađevcu budu grupisani svi četnici s područja petrinjskog i kostajničkog kotara, osim četnika iz Strmena i Živaje. Većina pripadnika Samozaštite koji su bili smješteni u Lađevcu bili su stanovnici Četvrtkovca i Drljača. Krajem 1943. pod nerazjašnjenim okolnostima zapovjednik Samozaštite Joco Begović “poginuo je od Čerkeza”, što bi značilo da su ga navodno ubili Kozaci. Na mjestu zapovjednika naslijedio ga je Dušan Nijemčević, ali on je u prvoj polovini naredne godine poginuo nesrećnim slučajem u eksploziji prilikom isprobavanja minobacača.³⁶ “Njegov nasljednik Marko Košutić poginuo je u vlaku koji su diverzanti 2. diverzantskog bataljona [NOV i PO Hrvatske] porušili minom 3. juna 1944. na željezničkoj pruzi Sunja — Dubica, između sela Živaje i Šaša”, navodi se u propartizanskoj literaturi. Za novog zapovjednika Samozaštite tokom 1944. postavljen je Nikola Begović, rodom iz Begovića kod Petrinje, koji je decembra 1943. pobjegao iz partizanskog zatvora. Begović je u partizanima navodno imao čin poručnika. Prije postavljanja za zapovjednika Samozaštite rukovodio je njenom diverzantskom grupom, a jedno vrijeme je zapovijedao četnicima u Strmenu.³⁷ Iako su najveći porazi i rasulo “brigade” nastupili u vrijeme kada je njen zapovjednik bio Nikola Begović, on je jedini komandant Samozaštite koji je preživio rat. Povukao se s njemačkom vojskom za Njemačku. Nakon rata živio je u Americi.

36 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 014.5., UDB-a FNRJ: Zapisnik o saslušanju Begović Mile o radu i djelatnosti četničkog dobrovoljačkog odreda “Samozaštita”, Beograd, 2. 3. 1950. Jedan poslijeratni izvor navodi: “Njegova [Nijemčevićeva] familija uništena je sva od strane ustaša.” Pritom je imanje Dušana Nijemčevića u Drljačama zapaljeno od strane ustaša. (HDA, 421, JT SRH, k. 120, Javno tužilaštvo NR Hrvatske, Istražno odjeljenje, br. 146/1948, Predmet: Četnici iz Sunje.) U bazi podataka JUSP Jasenovac navode se imena troje djece Dušana Nijemčevića i supruge Danice koji su 1945. ubijeni u logoru Jasenovac.

37 HDA, 421, JT SRH, k. 120, UDB-a za NR Hrvatsku Istražnom odjeljenju Javnog tužilaštva NR Hrvatske, Predmet: Begović Nikola, Zagreb, 4. 8. 1948; Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941 – 1945*, Beograd, 1988, str. 317. U dokumentu UDB-e za NR Hrvatsku navodi se da je diverzantska grupa na čelu s Nikolom Begovićem ubila Miloša Munića, “političkog radnika za općinu Blinja”, Stevu Peškira, poručnika NOVJ te Petra Runjajića iz Vukoševca. Za prvu dvojicu navodi se da su ubijeni “na zvjerski način”.

Odlaskom 11. ss divizije “Nordland” s područja Banije krajem 1943. i njenom zamjenom od strane dijelova 1. kozačke divizije Wehrmachta, pripadnicima lokalne četničke milicije u okolini Sunje ponuđen je dodatan argument za kolaboraciju. Lokalni četnici su od tada bili “pod zaštitom kozačkih postrojbi”, kako navodi jedan ustaški dokument.³⁸ Kozaci su zaista onemogućavali ustaše da napadaju jedinice Samozaštite – sve do 20. avgusta 1944. kada su dijelovi 1. UOZ napali Živaju. Međutim, Kozaci nisu spriječavali ustaše da napadaju propartizanska srpska sela u istočnom dijelu Banije koja nisu bila dio partizanske teritorije. Kozaci i četnici uspostavili su saveznički odnos na bazi vjerske solidarnosti i ideološkog razumijevanja. Čini se da je tome pridonio Stanko Dragosavljević, nezvanični politički lider Samozaštite, koji je krajem 1943. u organizaciji njemačke obavještajne službe prebačen iz Beograda u Dvor na Uni da bi tokom 1944. prešao u Sunju. Dragosavljević je bio rodom iz Gornje Pastuše kod Petrinje. Prije rata je bio profesor gimnazije u Sisku i poslanik za kotar Petrinja desničarske Jugoslovenske radikalne zajednice u Skupštini Kraljevine Jugoslavije.³⁹ Sa Dragosavljevićem je bio u kontaktu određen broj stanovnika Strmena koji su prethodno bili izbjegli u Srbiju.⁴⁰

Najbrojnija jedinica Samozaštitne brigade Banija van Sunje bila je četnička milicija u Strmenu. Sredinom 1944. brojala je 115 pripadnika.⁴¹ Glavni organizator četničke milicije u općini bio je Ljuban Travica iz Strmena. U Živaji, najmnogoljudnijem srpskom selu na Baniji, smještenom uz cestu Sunja — Hrvatska Dubica, neposredno uz željezničku prugu Sisak — Sunja — Jasenovac, krajem 1943. ili početkom 1944. vjerovatno istovremeno kada i u Strmenu, formirana je četnička milicija koja je bila podređena Samozaštitnoj brigadi

38 HDA, 223, MUP NDH, k. 303, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Vrlo tajno: Politički pregled br. 13, od 1. 8. do 15. 8. [1944], Elaborat “Srbi”, Zagreb, 4. 8. 1944.

39 HDA, 223, MUP NDH, k. 303, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Vrlo tajno: Politički pregled br. 13, od 1. 8. do 15. 8. [1944], Elaborat “Srbi”, Zagreb, 4. 8. 1944; HDA, 223, MUP NDH, k. 301, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Vrlo tajno: Politički pregled br. 19, od 1. 11. do 15. 11. [1944], Elaborat “Srbi”, Zagreb, 18. 12. 1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 21, GUZ -2362, Predmet: Podatci za četničke komandante u kotaru Sunja, [1945.]; *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, str. 673.

40 HDA, 1491, OZNA, 7.4.4., Izvještaji Kotarskog organa OZN-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZN-e za kotar Kostajnica OZN-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 4. 12. 1944; Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 119.

41 HDA, 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske, k. 18, KP-185/680, Izvještaj partizanskog informatora iz Crkvenog Boka Kotarskom komitetu KPH Kostajnica, 6. 6. 1944.

Banija. Glavni organizatori milicije u Živaji bili su Bogdan Dželalija i Gligo Tomić Sakara. Živajski četnici aktivno su sarađivali s ustaško-domobranskom posadom koja je bila smještena u bunkerima na željezničkoj pruzi pokraj sela i kojom je zapovjedao ustaški satnik Zlatko Gavez.⁴²

Presudan događaj koji je uslovio formiranje četničke milicije odnosno odreda Samozaštitne brigade Banija u Strmenu bio je navedeni napad njemačkih snaga na sela crkvenobočke općine 15. oktobra 1943. Pretpostavka da je njemačka obavještajna služba, koja je formirala Samozaštitnu brigadu Banija, nagovijestila pristalicama ideje kolaboracije iz Strmena i Crkvenog Boka da će lokalno stanovništvo biti zaštićeno od sličnih upada ukoliko pristupi četničkoj brigadi, čini se vrlo realnom.

Nedugo nakon uspostavljanja uporišta Samozaštite u Strmenu, 25. januara 1944. uslijedio je prvi napad 8. satnije 2. bojne 1. UOZ na Crkveni Bok, o čemu će više riječi biti u narednom poglavlju. Ustaše su ubili petoro mještana i opljačkali veliku količinu stoke i hrane. Izvori ne navode da su ustaše tada napali na Strmen. Izvori takođe ne navode da je strmenska četnička milicija pružila otpor ustašama. "Na te upade ustaša ta, na veliko isticana i propagirana 'Srpska zaštita', uopće nije reagirala. Nije bilo ni pokušaja da se suprotstave ustašama i da zaštite svoj narod", navodi Savo Skrobo, stanovnik Ivanjskog Boka te savremenik i svjedok ovih događaja.⁴³

Ivanjski Bok je 7. februara 1944. bio poprište višesatne žestoke borbe između partizana i snaga pod njemačkom komandom. Toga dana pripadnici Čehoslovačke brigade "Jan Žižka" 12. slavonske divizije NOVJ u pratnji 3. bataljona 1. banijske brigade 7. banijske divizije NOVJ imali su namjeru da iz Ivanjskog Boka pređu na lijevu obalu Save, na lokaciji između Lonje i Trebeža. Partizani su sa sobom vozili 30 zaprežnih kola natovarenih oružjem i municijom, zaplijenjenih u Hrvatskom primorju u vrijeme kapitulacije Italije. Plijeu je bio namijenjen jedinicama 6. (slavonskog) korpusa NOVJ. Partizani su najprije bili napadnuti od strane njemačke avijacije da bi potom iz pravca Sunje uslijedio napad dijelova 1. kozačke divizije Wehrmachta i Samozaštitne brigade Banija. U borbi su učestvovala dva nepotpuna bataljona Čehoslovačke brigade (treći bataljon već je bio prešao Savu) i 3. bataljon 1. banijske brigade,

42 HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35787-35793, KKRZ Kostajnica: Izjava Jove Bašića iz Živaje, 15. 6. 1946; Savo Skrobo, n. d., str. 111-112.

43 Savo Skrobo, n. d., str. 118.

ukupno ne mnogo više od 500 partizana, te sličan ili nešto veći broj Kozaka. Napadači su raspolagali s jednim tenkom, troje bornih kola, desetak kamiona i kozačkom konjicom. Partizani su bili potisnuti prema okuci koju Sava u Ivanjskom Boku čini naspram ušća Lonje u Savu. Iako su se našli u bezizlaznoj situaciji, opkoljeni rijekom i Kozacima, partizani su se uspješno odbranili tako što su iznenadnim napadom odbacili protivničke snage. Napadači su se potom povukli iz Ivanjskog i Crkvenog Boka što je partizanima omogućilo da prebace ljudstvo, oružje i municiju na slavonsku obalu. Partizanski izvori i izvori NDH navode da su Kozaci imali 20 poginulih. Izvori NDH navode da su partizani imali 40 poginulih, što su uveličani podaci. Isti izvori navode da su banijski partizani imali petoricu poginulih i isto toliko ranjenih, te da je Češka brigada imala dvojicu poginulih i 13 ranjenih. Banijski partizani su među poginulim napadačima prepoznali jednog pripadnika Samozaštite iz Velike Graduse.⁴⁴

Nakon potiskivanja partizana napadači su upali u sela crkvenobočke općine. Potom je uslijedilo paljenje imanja u sva tri sela. Prethodno su njemački avioni gađali Ivanjski Bok zapaljivim bombama. Savo Skrobo iz Ivanjskog Boka navodi da je tada izgorio veći broj štala i da je mitraljiranjem iz aviona pobijeno mnogo stoke. Pero Turajlić iz Crkvenog Boka navodi da je “njemačka vojska” nakon što su se partizani povukli, “stala po navedenim selima paliti te je u Ivanjskom Boku zapalila 25 kuća i 32 štale”. Svjedok navodi da su napadači vršili paljenje imanja i u druga dva sela, ali ne navodi broj spaljenih zgrada. Nakon odlaska napadača, pronađena su tijela šestorice ubijenih mještana: dvojice iz Ivanjskog Boka i četvorice iz Crkvenog Boka.⁴⁵ Postupci pripadnika Wehrmachta u Ivanjskom i Crkvenom Boku još jednom su demantovali propagandnu tezu o “Nijemcima” kao navodnim zaštitnicima srpskog stanovništva

44 *Zbornik NOR-a*, V/24, Beograd, 1960, dok. 35, str. 158–160: Izvještaj štaba 1. banijske brigade štabu 7. banijske divizije NOVJ, 9. 2. 1944; *Zbornik NOR-a*, V/24, Beograd, 1960, dok. 50, str. 248–253: Izvještaj štaba Čehoslovačke brigade štabu 6. korpusa NOVJ; *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. – 1945.*, VIII, Zagreb, 1988, dok. 106, str. 647: Izvještaj zapovjedništva 1. oružničke pukovnije Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 26. 2. 1944; Savo Skrobo, str. 98–100.

45 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95., Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka; HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Pere Turajlića iz Crkvenog Boka, 21. 6. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Spisak žrtava (oštećenika), [1946.]; Savo Skrobo, n. d., str. 99.

Žrtve: Ivanjski Bok: Mile Rađenović (37), Ilija Popović (47); Crkveni Bok: Stojan Đuričić

u selima općine Crkveni Bok. Osim toga, navedeni postupci su štetili ugledu četničke milicije jer je bilo očigledno da uspostavljanje kolaboracionističke milicije nije bila garancija prestanka terora njemačke okupacione sile nad lokalnim stanovništvom. U tome smislu strmenska milicija i njihovi saveznici iz Wehrmachta postupali su sa lokalnim stanovništvom jednako kao i sve kolaboracionističke milicije i njemačke okupacione snage širom Jugoslavije.

Pripadnici četničke milicije su potom privremeno preuzeli kontrolu nad Crkvenim Bokom i Ivanjskim Bokom. U Ivanjskom Boku četnici su sproveli potrage za mjesnim partizanima i propartizanskim aktivistima za koje su sumnjali da se nalaze skriveni u zemunicama. Zbog toga je dio stanovnika Ivanjskog Boka potražio utočište kod partizanskih simpatizera u Lonji. "Narod je u selu Lonji jako uplašen od četnika koji se nalaze u Crkvenom Boku preko Save i koji se prijete da će jednog dana doći i poklati sve Lonjance radi toga što ovi primaju pravoslavce koji bježe od njih."⁴⁶ Odnos između lokalnih četnika i partizana još uvijek nije bio u potpunosti neprijateljski. Postoje primjeri iz proljeća 1944. da su partizani iz Ivanjskog Boka zarobljavali četnike iz Strmena i potom ih puštali na slobodu, dok su četnici iz Strmena zarobljavali partizane iz Ivanjskog Boka i takođe ih puštali na slobodu. "Čakširaš Pero iz Crkvenog Boka i Radojević Stevo bili su zarobljeni kao četnici od novoformirane udarne čete te nakon razoružavanja pušteni na slobodu. Imenovani su odmah otišli natrag u četnike i Radojević je ponovo učestvovao u borbi protiv čete koja ga je već razoružala, kada se je četa prebacivala preko Save. Četnici Dobrić Nikola i Radojević Stevo bili su vođići Čerkeza i Nijemaca 20. 4. kada su vršili akciju na tu udarnu četu."⁴⁷ Međutim, ubrzo je odnos između lokalnih partizana i četnika postao nepomirljiv. U zavičajnoj literaturi navodi se podatak da su partizani u proljeće 1944. likvidirali dvojicu zarobljenih pripadnika Samozaštite iz Strmena i jednog iz Crkvenog Boka. Žrtve su prethodno bile

(50), Ilija Burazer (64), Jovo Turajlić (65), Stojan Turajlić (60). Prema tvrdnjama Save Skrobe, partizana iz Ivanjskog Boka, u napadu avijacije na Ivanjski Bok, poginula su dvojica mještana. Mile Rađenović i Ilija Popović su najvjerovatnije stradali upravo prilikom napada njemačke avijacije.

46 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, str. 526, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 23. 2. 1944, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 12. 2. do 19. 2. 1944.

47 HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 7. 5. 1944, Predmet: Tjedni izvještaj od 28. 4. do 6. 5. 1944.

bliske komunističkom pokretu. Očigledno je da su partizani njihovo pristupanje Samozaštiti vidjeli kao izdaju.⁴⁸

Partizanska obavještajna služba na Baniji aprila 1944. slala je izvještaje nadležnoj komandi o slabljenju uticaja Samozaštitne brigade Banija među srpskim seljacima u kostajničkom i petrinjskom kotaru. Kao prvi razlog navodi se činjenica da se “četnici nisu pokazali pred narodom onakovi kako su oni to tumačili” odnosno kao zaštitnici srpskog stanovništva. Kao drugi važan razlog navode se postupci pripadnika četničke milicije prema seljacima: pljačke, premaćivanja, hapšenja i predaja uhapšenika Nijemcima.

“[O]ni su sebe nazivali zaštitnicima Srba i srpske imovine, a u stvari su pomagali pljačku okupatora, zatim hvatali Srbe i predavali [ih] Nijemcima koji su ih otpremali u Njemačku na prisilni rad, također su tukli neke drugarice po selima, pa čak i silovali, i time se raskrinkali pred narodom.” U jednom izvještaju navodi se da su simpatizeri četnika “samo njihove familije, rodbina i vrlo mali broj četničko nastrojenih – u većini slučajeva [su to] kulaci koji pristupaju četništvu radi toga što četnici propagiraju borbu protiv komunizma”.⁴⁹

Partizanska obavještajna služba u kotaru Novska raspolagala je podacima o neformalnim pregovorima između strmenske milicije i 8. satnije 2. bojne 1. UOZ iz Puske i Krapja, navodno održanim početkom aprila 1944: “Ovih dana krapjanske ustaše i neki ustaški oficiri iz Jasenovca zvali su na pregovore neke četničke prvake iz Crkvenog Boka te im poručili da ustaše više neće pucati na njih i njihovu stranu [Save], da više nije potrebno da oni [četnici] sa njihove strane drže kakovu stražu. Četnici su im na to odgovorili da oni ni u kom slučaju neće na ustaše pucati jer su od njih dobili oružje.”⁵⁰ Ovo je jedini izvor koji navodi podatak da je strmenska milicija bila naoružavana od strane ustaša. Budući da taj podatak nije potvrđen u drugim izvorima, nije ga moguće

48 Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 125–127. Жртве: Ђуро Ђурић (18), Никола Јелисавас (38), Никола Пралица (29).

49 HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 1. 4. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec mart 1944; HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 30. 4. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec april 1944.

50 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, str. 854, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

prihvatiti. S druge strane, podatak o dogovoru o nenapadanju između strmenske milicije i ustaša iz Puske potvrđen je u drugim izvorima. Taj dogovor došao je do izražaja 5. juna 1944. prilikom napada ustaša na Ivanjski i Crkveni Bok, o čemu će biti riječi u nastavku.

Druga banijska brigada 7. banijske divizije NOVJ 1. jula 1944. izvršila je napad na strmensku miliciju. Napad je u potpunosti uspio zbog faktora iznenađenja i velike premoći partizana u ljudstvu. Partizani su pri povratku ušli i u Bobovac. Izvor NDH o upadu partizana u Strmen i Bobovac navodi sljedeće: "Iz Bobovca odvezli su 4 kosilice, oko 40 kom. rogate stoke, 7 konja, 1 kola i remenje vrsačeg stroja, te 10 mladića odveli, a iz Strmena i Crvenog Boka otjerali su do 200 goveđi, te oko 100 ljudi razne starosti. Samozaštita koja se je tamo nalazila, povukla se je, jer je bila slaba za borbu."⁵¹ Prema tvrdnjama iz propartizanske literature, zasnovanim na dokumentima iz beogradskog Vojnog arhiva, partizani su uspjeli zarobiti 60 pripadnika strmenske milicije. Izvori ne navode podatke o poginulima te se čini da ih nije bilo jer je upad partizana u Strmen zapravo bio prepad. "Zarobljeno ih je oko 60, dok su ostali uspjeli pobjeći u Sunju. Zarobljeni su upućeni u diviziju, a zatim u partizanske jedinice na Kordunu i u Liku."⁵² Podatak iz NDH izvora o prebacivanju stotinjaka mještana Strmena "razne starosti" na partizansku teritoriju na Baniji nije se odnosio samo na zarobljene četnike, a moguće je da se uopšte nije na njih odnosio već isključivo na evakuisane civile. Ostaje nepoznato zašto tada nije evakuisan veći broj civila odnosno svi mještani. Moguće je pretpostaviti da jedan dio mještana nije želio da napusti selo vjerujući i dalje u zaštitu okupacione vojske. Partizanski izvori s kraja avgusta 1944, koji govore o zločinima 1. UOZ nad mještanima Strmena 22. avgusta 1944, navode da su ustaše tada ubijali i članove porodica iz kojih su poticali pripadnici Samozaštite, pri čemu su neki mještani naivno pokušali ukazati ustašama da su pripadnici ili rođaci pripadnika Samozaštite, nadajući se da im ustaše neće nauditi.⁵³

51 *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. – 1945.*, X, Zagreb, 1989, dok. 99, str. 508: Izvještaj Zapovjedništva 1. oružničke pukovnije od 26. lipnja do 12. srpnja 1944.

52 Ljuban Đurić, *Osmo banijska NOV brigada*, Beograd, 1991, str. 211. Ni u literaturi koja nije naklonjena partizanima ne navode se podaci o poginulima ili ubijenima pripadnicima strmenske milicije u napadu 2. banijske brigade na Strmen. Uporediti: Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 119.

53 НДА, 1491, ОЗНА, 7.4.1., Мјесечни и тједни извјештаји Регионалног обавјештајног центра

Nakon poraza od 1. jula 1944. četnička milicija više nije kontrolisala Strmen, osim što je povremeno iz Sunje dolazila u selo. Pripadnici 1. banijske brigade 7. banijske divizije NOVJ 5. avgusta 1944. izvršili su prepad na baze Samozaštite u Lađevcu odnosno Četvrtkovcu. Napad je bio iznenađan i munjevit. Prema partizanskim izvorima, u napadu je navodno “ubijeno 65 — 70 četnika”. Broj zaplijenjenih dugih cijevi (22) dovodi u sumnju ovaj navod. Uveličani podaci o broju poginulih protivničkih vojnika nisu bili rijetkost u partizanskim izvještajima, dok su podaci o zaplijenjenom naoružanju po pravilu bili vrlo pouzdani. Ostatak pripadnika “brigade”, navodno njih oko 60, te noći je boravio van Četvrtkovca.⁵⁴ Moguće je da je među četnicima ubijenim te noći bilo i stanovnika Strmena. Prema podacima iz literature, partizani su u Četvrtkovcu zarobili Stevu Novakovića i Stevu Pralicu iz Strmena koji su potom sprovedeni u zarobljenički logor na Šamarici, gdje im se gubi trag.⁵⁵

Pripadnici 1. UOZ i ustaška milicija s područja Hrvatske Dubice 20. avgusta 1944. izvršili su opkoljavanje sela Živaje, najbližeg banijskog srpskog sela selima crkvenobočke općine. Po opkoljavanju Živaje izvršeno je hapšenje mještana, nakon čega je uslijedilo odvajanje muškaraca starijih od 15 godina koji su istoga dana internirani u logor Jasenovac. Razlozi koje je Vjekoslav-Maks Luburić naveo u izvještaju⁵⁶ ministru Mladenu Lorkoviću o napadu na Živaju i interniranju mještana – u potpunosti su lažni: navodno učešće četnika iz Živaje u napadu na ustaško uporište Baćin (napad su izvršili pripadnici 1. bataljona Kozarskog partizanskog odreda),⁵⁷ zatim izmišljeni napad četnika iz Živaje na Hrvatsku Dubicu te neistina o učešću četnika iz Živaje i mještana toga sela u prebacivanju “partizanskog žita” iz Slavonije na Baniju (transport žita je iz Crkvenog Boka i Strmena krenuo prema Papićima tek nakon što su ustaše

Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944.

54 *Zbornik NOR-a*, V/31, Beograd, 1964, dok. 22, str. 112–114: Izvještaj štaba 1. banijske brigade štabu 7. banijske divizije NOVJ, 5. 8. 1944.

55 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 126.

56 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. SDS1-301595, Dosije Luburić Maks Vjekoslav, str. 17: Izvještaj Vjekoslava Maksa Luburića ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću, [23. 8. 1944.]

57 *Zbornik NOR-a*, IV/28, Beograd, 1967, dok. 43, str. 222: Izvještaj štaba 4. divizije NOVJ od 10. 8. 1944. štabu 5. korpusa NOVJ; *Zbornik NOR-a*, IV/28, Beograd, 1967, dok. 116, str. 462: Izvještaj štaba Kozarskog NOP odreda od 30. 8. 1944. štabu Kozarske grupe odreda NOVJ.

napali Živaju).⁵⁸ Partizanski izvor nastao nekoliko dana nakon upada 1. UOZ u Živaju navodi da su ustaše

došli ujutro prije zore u selo Živaju, opkolili isto i pohvatili sav narod kao i tamošnje četnike, koje su razoružali, te otpremili narod sa razoružanim četnicima na stanicu Živaju od kuda su pustili žene i djecu mušku ispod 12 godina, dok su muškarce preko 12 godina, starce i razoružane četnike otpremili sa vlakom u Jasenovac, za čiju se sudbinu ne zna. Među otjeranim nalazilo se oko 90 četnika, a oko 75 ostalih muškaraca koji nisu bili u četnicima. Bilo je mogućnosti da većina naroda izbjegne, ali nije htio bježati nadajući se da će biti zaštićen od strane četnika, ustaških saveznika, kako im je to obećao satnik Gavez Zlatko (ustaša) kada su četnici od njega primili oružje, obećavajući im da to oružje primaju da štite svoja sela.⁵⁹

Taj, najstariji izvor o internaciji mještana Živaje, dakle navodi da je 20. avgusta u logor Jasenovac internirano 165 mještana. Broj od 165 interniranih mještana čini se realnim. Naime, jedan izvor partijskog porijekla, iz istog razdoblja, navodi da su ustaše u logor "otjerali 164 duše" iz Živaje.⁶⁰

Partizanska obavještajna služba krajem avgusta izvijestila je o stanju u redovima Samozaštite: "Njihovo vojničko brojno stanje iz dana u dan opada jer se svi zavedeni i manje krivi vraćaju svojim kućama i u većini slučajeva prelaze na stranu NOV. Dakle, u njihovim vojničkim redovima, može se reći, vlada rasulo, a oni koji osjećaju svoje krivice prema narodu odlaze u Srbiju."⁶¹

58 *Zbornik NOR-a*, V/31, Beograd, 1964, dok. 100, str. 540: Izvještaj štaba 6. korpusa NOVJ Glavnog štabu NOV i PO Hrvatske o dejstvima u avgustu 1944; Zdravko B. Cvetković, *Sedamnaesta slavonska NOV brigada*, Beograd, 1978, str. 180–181.

59 HDA, 1491, OZNA, 7.4.1., Mjesečni i sedmični izvještaji ROC-a [Regionalnog obavještajnog centra] Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944. Dokumentacija ZKRZ iz 1946. navodi da su ustaše 20. 8. 1944. internirali muškarce iz Živaje starije od 15, a ne 12 godina kako navodi partizanski izvor iz 1944.

60 HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/567, Kotarski komitet KPH Kostajnica Agitpropu Okružnog komiteta KPH Banija, 29. 8. 1944.

61 HDA, 1491, OZNA, 7.4.1., Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZN-i Banije: Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944.

Odlazak pripadnika kolaboracionističke milicije i njihovih porodica za Srbiju organizovan je od strane njemačke okupacione sile. Dio pripadnika strmenske milicije nakon kratkog boravka u Beogradu pod nedovoljno razjašnjenim okolnostima, uoči oslobođenja Srbije, pokušao se vratiti na Baniju. Neki od njih su uhapšeni od strane ustaša na željezničkoj stanici u Novskoj nakon čega su zatočeni u logoru Jasenovac, gdje su ubijeni.⁶²

Vrijedi naglasiti da izvori ne govore o etnički motivisanim zločinima pripadnika Samozaštite, makar ne o masovnim zločinima koji su imali etnički karakter. Ako je bilo takvih zločina, oni su bili pojedinačni. U vremenu rasula Samozaštite, njeni pripadnici su koristili oružje radi pljačke hrvatskog stanovništva oko Sunje, van vojnih aktivnosti. Jedna grupa četnika, u kojoj se navodno nalazio i Nikola Begović, 1. decembra 1944. ubila je troje i ranila isto toliko Hrvata u Bobovcu. Nije jasno koji je bio motiv za ovaj zločin. "Dana 1. 12. o. g. četnici iz Sunje ubili su noću u Bobovcu Čičić Marka (65), njegovu snahu Anu (39), sina Jožu (30), ranili unuka Miju (12) te ranili još dvije žene, a od Rak Milje iz Strmena opljačkali 80.000 kuna, te u Bistraču opljačkali Ćuk Ivana. Četnici su se iskazivali da su partizani iz Moslavine." Vodič im je navodno bio Đuka Bjelac, četnik iz Strmena.⁶³ Prema podacima partizanske obavještajne službe, na području općine Crkveni Bok u jesen 1944. djelovala je jedna pljačkaška grupa sastavljena od bivših pripadnika Samozaštite iz Strmena. Zapovjednik ove osmočlane grupe bio je Stevo [Turajlić] Škara, "koji je došao iz Srbije zajedno sa profesorom Stankom Dragosavljevićem".

62 Mađa Kљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 122. Autori navode imena 13 stanovnika Strmena, osam stanovnika Crkvenog Boka i jednog stanovnika Ivanjskog Boka koji su uhvaćeni u Novskoj, nakon povratka iz Srbije, i ubijeni u Jasenovcu. Među njima je bio i Ljuban Jelisavac, jedan od glavnih četnika u Strmenu, za koga izvori navode da je sredinom 1944. sarađivao s ustašama iz Puske, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju. Tvrdnja autora da su se bivši pripadnici strmenske milicije zaputili natrag za Hrvatsku, kako bi izbjegli mobilizaciju "u neke vojske koji oni nisu željeli ili na rad u Njemačku", ne čini se posve uvjerljivom budući da dozvolu i mogućnost za put željeznicom iz Beograda nije mogao dobiti niko bez odobrenja njemačke strane, pogotovo jer se među onima koji su odlučili da se vrate spominju isključivo muškarci i bivši pripadnici milicije. Vjerovatni razlog povratka na Baniju ove grupe bivših četnika ticao se ponovnog priključenja ostacima Samozaštite.

63 HDA, 1491, OZNA, 7.4.4., Izvještaji Kotarskog organa OZN-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZN-e za kotar Kostajnica OZN-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 4. 12. 1944; HDA, 1491, OZNA, 7.4.4., Izvještaji Kotarskog organa OZN-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZN-e za kotar Kostajnica OZN-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 17. 12. 1944.

Ova grupa kolje blago i svinje od izbjeglog [srpskog] stanovništva, te pljačka stvari i novac u Bobovcu, a pljačke vrši izmjenično sa partizanskim i ustaškim kapama. Četnici ove grupe odlaze u Sunju kamo odvoze meso i mast od zaklanog blaga i mnogo se druže sa Matom Majdančićem, ustaškim tabornikom, inače poznatim gestapovcem. Njihova baza je većinom u Žremenu, Bobovcu, a i u šumi nedaleko od Strmena. Na istom sektoru nalazi se i jedna grupa [partizanskih] dezertera, bez oružja, pod vodstvom četnika Milana Grubića, koja se bavi također pljačkom blaga i meda od izbjeglog stanovništva, ali se ne veže sa neprijateljem. Njihova baza se nalazi u Crkvenom Boku u kući Paje Šabana i u šumi Miškovača.⁶⁴

Prema podacima iz zavičajne literature, partizani su tokom 1944. ubili šestoricu zarobljenih pripadnika Samozaštite iz Strmena i jednog iz Crkvenog Boka. Iste godine partizani su ubili i četvoricu muškaraca iz Strmena koji su bili civili.⁶⁵

Krajem 1944. i početkom 1945. započelo je povlačenje preostalih pripadnika dezorganizovane Samozaštite prema Austriji. U radio depeši Dobroslava Jevđevića Draži Mihailoviću od 11. januara 1945. navodi se sljedeće: "Sa sektora Sunje izvuklo se pomoću pušaka oko 250 vojnika za Austriju. Radim na tome da te ljude dovedem ovamo kao i na tome da još izvučem što više ljudi sa sektora Sunje i Dvora za Istru."⁶⁶ Podatak o 250 vojnika, koji bi se trebao odnositi na broj četnika s područja Banije koji su se evakuisali za Austriju, nesumnjivo je uvećan. Međutim, Jevđevićeva depeša predstavlja jasnu potvrdu da je dio pripadnika Samozaštite do kraja ostao odan njemačkom okupatoru.

64 HDA, 1491, OZNA, 7.1.2., Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZN-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. – 30. 8. 1945; OZN-a Banije OZN-i Hrvatske, 30. 11. 1944.

65 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 123–129.

66 *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, dok. 156, str. 727: Izvod iz knjige primljenih depeša štaba čeničke Vrhovne komande od 12. 12. 1944. do 26. 2. 1945.

/ Osmi satnija 2. bojne 1. Ustaškog obrambenog zdruga i ustaška milicija iz Puske

Izvori omogućavaju opsežniju rekonstrukciju strukture i aktivnosti 8. satnije 2. bojne 1. UOZ nego većine satnija zdruga. Izuzetak predstavljaju pojedine satnije 1. bojne, koje su najvećim dijelom bile smještene u logoru Jasenovac, o čijoj su komandnoj i personalnoj strukturi svjedočili preživjeli logoraši. Pripadnici 8. satnije i ustaška milicija iz Puske odgovorni su za najveći broj zločina nad stanovnicima općine Crkveni Bok tokom 1944.

Ustaški obrambeni zdrug osnovan je u proljeće 1942. kao vojno-policijska formacija Ustaške obrane odnosno Ureda III Ustaške nadzorne službe (UNS). Ustaška nadzorna služba predstavljala je političku policiju ustaškog režima. Na čelu Ustaške obrane nalazio se Vjekoslav-Maks Luburić, ličnost od najvećeg povjerenja poglavnika Pavelića. Ustaška obrana je bila zadužena za kontrolu nad logorima ustaškog režima. Njen zadatak je bio da organizuje izolaciju, smještaj, prinudni rad i likvidaciju logoraša. Nadležnost UOZ, koji će tokom 1942. ponijeti naziv 1. UOZ, odnosila se na neposredno osiguranje logora pod kontrolom Ustaške obrane, napose Jasenovačke grupe logora, kao i na osiguranje šireg područja oko logora te na povremeno učešće u borbi protiv snaga NOVJ.⁶⁷ Zdrug je bio isključivi izvršilac masovnih likvidacija logoraša. To je bila, zapravo, njegova krucijalna uloga. Zdrug je povremeno vršio i hvatanje te interniranje civila, napose civilnog stanovništva srpske nacionalnosti, naročito na područjima koja su gravitirala ka sjedištima zdruga ili njegovih sekcija (bojni). Glavnu ulogu u hvatanju i interniranju budućih logoraša u ustaške logore vršili su Ustaška vojnica, Hrvatsko domobranstvo i Oružništvo NDH.

Sjedište zdruga se tokom proljeća i ljeta 1942. nalazilo u Lipiku jer je dio jedinica zdruga u tom razdoblju bio angažovan u suzbijanju partizanskog pokreta na području Psunja i pobrđa između Psunja i Papuka te u ubijanju, hvatanju i internaciji tamošnjeg srpskog stanovništva. Dijelovi zdruga u ljeto 1942. djelovali su u okviru Operacije "Zapadna Bosna", tokom antipartizanske ofanzive na Kozari. U jesen 1942. sjedište 1. UOZ premješteno je u Jasenovac, a za zapovjednika zdruga postavljen je satnik Marko Pavlović, profesionalni

67 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, "O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)", str. 21.

oficir, prethodno oficir Vojske Kraljevine Jugoslavije te satnik u Hrvatskom domobranstvu i Ustaškoj vojnici. Najoperativniji dijelovi zdruga reorganizirani su u okviru 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije, jedinice koja je samo nominalno bila domobranska jer je bila obrazovana od strane Ustaške obrane i popunjena iz sastava 1. UOZ i proustaških dobrovoljaca iz Hercegovine. Pukovnja je bila angažovana u borbama protiv NOVJ u jugozapadnoj Bosni i dijelovima Hercegovine i Dalmacije. Dijelovi zdruga koji su bili stacionirani u logoru Jasenovac, u proljeće 1942. internirali su srpsko stanovništvo iz sela koja su smještena u blizini Jasenovca. Na taj način prošireno je područje logora Jasenovac s obzirom na to da su ispražnjena srpska sela Mlaka, Jablanac i Donja Gradina ušla u okvir teritorijalne organizacije jasenovačkog logora. Isto se odnosilo i na etnički mješovita sela Jasenovac i Uštica čije je srpsko stanovništvo takođe bilo internirano.

Početak 1943, nakon ukidanja UNS-a, Ustaška obrana stavljena je pod ingerenciju Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, posebnog odjeljenja pri Ministarstvu unutarnjih poslova, ali je u suštini predstavljala samostalnu organizaciju. Tokom narednih mjeseci, nakon povratka ljudstva 1. UOZ koje je bilo angažovano u operativnim jedinicama u Bosni i Hercegovini, izvršena je reorganizacija 1. UOZ pod rukovodstvom zapovjednika Pavlovića, koji je u junu 1943. unaprijeđen u čin bojnika (tokom 1944. Pavlović je unaprijeđen u čin pukovnika).⁶⁸ Ubrzo nakon što se Luburić vratio u Jasenovac, poslije višemjesečnog prinudnog odsustva koje je bilo inicirano od strane visokih predstavnika njemačke vojske u Zagrebu, 1. UOZ je od jeseni 1943. intenzivirao teror i zločine nad logorašima u Jasenovcu, Staroj Gradiški i stanovnicima okolnih naselja.⁶⁹

Tokom 1943. oformljena je vojna struktura 1. UOZ kakvu je ta formacija, uz određene dopune, zadržala do kraja rata. Zdrug su 1943. činile tri bojne, a naredne godine formirana je i Novačka bojna. Bojna je u vojnoj terminologiji

68 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, "O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)", str. 96; Mato Rupić, "Pavlović Marko", *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941. – 1945.*, (ur. Zdravko Dizdarević i dr.), Zagreb, 1997, str. 314; Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb – Jasenovac, 2018, str. 441–442.

69 Opširnije o razlozima i pozadini Luburićeve smjene: Ivo Goldstein, n. d., str. 389, 596–598. Za dio primjera zločina 1. UOZ neposredno nakon povratka Luburića vidjeti: Milan Radanović, "Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944.", *Tragovi – Časopis za srpske i hrvatske teme*, 1/2019, Zagreb, 2019, str. 123–196.

Oružanih snaga NDH podrazumijevala ojačani bataljon, koji je brojčano u prosjeku bio dvostruko veći od standardnog partizanskog bataljona. Svaka bojna 1. UOZ sastojala se od četiri satnije, osim Novačke bojne koja se sastojala iz šest satinja. Satnija je u prosjeku imala između 150 i 250 pripadnika, iako su pojedine satnije imale i preko 300 pripadnika. Osmu satniju pripadala je 2. bojni 1. UOZ. Prva bojna bila je dijelom raspoređena u Jasenovcu, uključujući i logor Jasenovac, a dijelom na području kotara Novska. Druga bojna je najvećim dijelom bila raspoređena u Jasenovcu, uključujući kako logor tako i selo Jasenovac, osim 8. satnije koja je najvećim dijelom bila raspoređena u naseljima na lijevoj obali Save. Treća bojna bila je raspoređena na području Stare Gradiške, uključujući i logor Stara Gradiška. Novačka bojna je bila stacionirana u Uštici, Hrvatskoj Dubici, Drenovom Boku i Staroj Gradiški. Ova bojna bila je sastavljena uglavnom od mobiliziranog ljudstva iz hrvatskih sela koja gravitiraju Jasenovcu i Staroj Gradiški. Prva, Druga i Treća bojna bile su sastavljene od dobrovoljaca iz različitih dijelova NDH, napose iz Hercegovine, u manjoj mjeri iz Like i Dalmatinske zagore te ponekog pripadnika iz Bosanske krajine, slavonske Posavine i drugih dijelova NDH.

Osmu satniju bila je polumobilna jedinica koja je sredinom 1944. imala 340 pripadnika. Zapovjednik satnije tokom 1944. bio je poručnik Nikola Sulić, rodom iz Hercegovine. Zapovjednik 2. bojne, pod čijom komandom se nalazila 8. satnija, u tom razdoblju bio je natporučnik Mate Madvidović, rodom od Imotskog. Satnija je u prvoj polovini 1944. bila raspoređena u jasenovačkoj Posavini, od Puske do Mlake. U prvoj polovini 1944. raspored jedinice bio je sljedeći: u Puskoj, Krapju, Drenovom Boku i Mlaci bilo je razmješteno po 30 pripadnika satnije; u Košutarici, selu između Jasenovca i Mlake, nalazilo se 20 pripadnika satnije. U Jasenovcu i Donjoj Gradini bilo je razmješteno po 50 pripadnika 8. satnije. U mjestu Jasenovac pripadnici 8. satnije bili su raspoređeni na kolodvoru, u Kožari (logor Jasenovac IV), u sjedištu 1. UOZ te na skeli prema Donjoj Gradini.⁷⁰ Nije poznat razmještaj 50 pripadnika 8. satnije u Donjoj Gradini, ali se može pretpostaviti da su bili raspoređeni u bunkerima južno od naselja. Izvor koji pruža podatke o teritorijalnom rasporedu 8. satnije,

70 VA, NOVJ, k 479, f. 2, d. 34: Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944; HDA, 1491, OZNA, 2.32, Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944. Oba prijepisa pisana su na pisačkoj mašini dok je izgubljeni original bio pisan rukom. Prijepis koji se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu sačuvan je u dokumentaciji 6. korpusa NOVJ. Ovaj prijepis objavljen je 1987. (Antun Miletić, *Koncentracio-*

govori da je 40 pripadnika ove satnije bilo raspoređeno u Dubičkim krečanama. Na toj lokaciji, smještenoj pokraj ceste koja spaja Hrvatsku Dubicu i Bačin, pripadnici 1. UOZ tokom rata sprovodili su likvidaciju srpskog stanovništva Banije i Potkozarja. Zapovjednik posade u Dubičkim krečanama tokom 1944. bio je poručnik Marko Žarko, rodom navodno od Bosanskog Grahova.⁷¹ Sredinom 1944. dijelovi 8. satnije razmješteni su u Lonju i Suvoj, sela na krajnjem zapadu kotara Novska, smještena uz Savu.

Antun Vaistina, gostioničar iz Puske, u čijoj kući su se nastanili pripadnici 8. satnije, nakon rata svjedočio je o njihovom aktivnostima na području općine Crkveni Bok i postupcima u Puski:

Momčad ove satnije uvijek kada bi se iz akcije iz tih [banijskih] sela povratila znali su se međusobno razgovarati i hvaliti kako su u tim selima palili kuće, klali i ubijali narod tih sela, a više puta sam vidio kada su dotjerali ljude, žene i djecu iz tih sela te su ih iz početka sve odpremali u Jasenovac, a kasnije su ih u mojoj kući tukli tako da su svi krvavi bili, i po noći su ih odpremali na Savu, poubijali i u Savu bacali. Jednom zгодom sam vidio kada su po danu žene u Savu bacali.

Isti svjedok imenovao je podoficire 8. satnije koji su pored poručnika Nikole Sulića bili najodgovorniji za zločine te jedinice: "Zastavnik Abramović Josip (35), Ličanin priženit u selu Bučje kod Pleternice. Zastavnik Budak Ivan (32), rodom iz Like. Zastavnik Pervan Stipe (24), Hercegovac. Zastavnik Šantić Josip (30), oženjen iz Orahove, kotar Bosanska Gradiška. Zastavnik Mili Ivan (25), Hercegovac. Rojnik Jurković Mato (28), Hercegovac. Zastavnik Fazlija ? (38), iz Bihaća, po zanimanju stolar."⁷²

Osmoj satniji 2. bojne povremeno je pružana pomoć od strane drugih jedinica 1. UOZ. Kako bilježe oskudni izvori, čini se da je 4. satnija 1. bojne najviše

ni logor Jasenovac 1941 – 1945, Dokumenti, Knjiga III, Beograd, 1987, prilog br. 18, str. 698–702.) Priređivač je u naslovu dokumenta pogrešno naveo da je izvještaj bio upućen 6. korpusu NOVJ. Na prijepisu koji se čuva u Vojnom arhivu naznačen je datum prijepisa: 17. 7. 1944. Prijepis koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu sačuvan je u dokumentaciji OZN-e za Hrvatsku. Izvještaj Logorskog komiteta KPH iz juna 1944. predstavlja jedan od najznačajnijih sačuvanih dokumenata vezanih za istorijat logora Jasenovac.

- 71 HDA, 306, ZKRZ, k. 364, Zh 26479, KKRZ Kostajnica: Izjava Jelke Jelčić iz Šaša, 2. 2. 1946;
HDA, 306, ZKRZ, k. 364, Zh 26479, KKRZ Kostajnica: Izjava Nikole Vukolića iz Šaša, 2. 2. 1946.
72 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Antuna Vaistine iz Puske, 22. 6. 1946.
Izjavu Antuna Vaistine potvrdili su Nikola Subić i Đuro Bogdanović iz Puske. Prezime zastav-

učestvovala u pružanju pomoći 8. satniji. Četvrta (ili strojnička) satnija bila je smještena u logoru Jasenovac i "upotrebljava se za obranu Jasenovca i okolice u slučaju napada". Zapovjednik 4. satnije bio je natporučnik Križa Ostojić, rodom vjerovatno od Čitluka, koji je sredinom 1944. bio ujedno i zapovjednik 1. bojne 1. UOZ. Satnija je sredinom 1944. imala 160 pripadnika od čega 144 Hercegovca, deset Bosanaca, pet Slavonaca i jednog Dalmatinca. Logorski komitet KPH je u jednom pismu CK KPH naveo da su pripadnici 4. satnije "većinom koljači", što predstavlja aluziju na učešće u masovnim likvidacijama logoraša. Satnija je u tom razdoblju bila naoružana s četiri teška i dva laka minobacača te s osam teških i pet lakih mitraljeza, što je bilo izuzetno dobra naoružanost za jedinicu te veličine. Sredinom 1944. satnija se nalazila u Puskoj "na košenju livada i u zasjedama".⁷³ Antun Vaistina, gostioničar iz Puske, u izjavi iz 1946. potvrdio je da je 4. satnija "više puta" bila u ispomoći "8. satniji kada bi ova potonja akciju vršila".⁷⁴ Svjedok navodi da je poznao zapovjednika 4. satnije, natporučnika Ostojića, što ukazuje na to da je Ostojić povremeno dolazio u Pusk. Budući da svjedok u prethodnom dijelu izjave govori o akcijama 8. satnije protiv stanovništva općine Crkveni Bok, te da nisu poznate vojne akcije pušćanskih ustaša protiv nekih drugih naselja, logično je pretpostaviti da su i pripadnici 4. satnije povremeno učestvovali u napadima na ova sela.

Međutim, 8. satnija nije uživala pomoć samo drugih dijelova 1. UOZ. Osmu satniju 2. bojne 1. UOZ kao relativno malobrojna i teritorijalno rastrkana jedinica ne bi bila u stanju da samostalno izvodi vojne akcije, napose upade u sela općine Crkveni Bok, da nije imala pomoć seoske ustaške milicije u naseljima općina Krapje i Lonja. Riječ je o hrvatskim selima na lijevoj obali Save između Suvoja i Jasenovca (Suvoj, Lonja, Puska, Krapje i Drenov Bok). Najmasovnije i najznačajniju podršku drugu pružale su ustaške milicije iz Puske i Krapja. Hrvatsko stanovništvo Lonje (u istoimenoj općini) i, naročito, Plesma (u općini Krapje), na različite načine pružalo je otpor jasenovačkim ustašama, zbog čega je bilo izloženo represiji i zločinima.

Antun Vaistina iz Puske u svjedočenju iz 1946. naveo je imena najistaknutijih ustaša iz sela:

nika Mili Ivana tako je navedeno u izvoru. Moguće je da je njegovo prezime glasilo: Milić.

73 VA, NOVJ, k 479, f. 2, d. 34: Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944; HDA, 1491, OZNA, 2.32, Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944.

74 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Antuna Vaistine iz Puske, 22. 6. 1946.

U Puskoj je postojala tzv. ustaška milicija kojoj je bio zapovjednik ustaški tabornik Vaistina Mijo, star oko 49 godina, sada se nalazi u zatvoru; i njegovi najbliži saradnici Jambrek Ivan, star oko 50 godina, uhapšen, nalazi se u zatvoru; Jambrek Antun, star oko 30 godina, sada nepoznata boravišta; Ivanković Milan, star oko 30 godina, sada nepoznata boravišta; Alar Mato, star oko 40 godina, iz Timaraca, priženjen u Puskoj, sada se nalazi kod kuće; Bobeta Stevo, star oko 50 godina, iz Šaša, sada se nalazi kod kuće [u Puskoj]. Ustaška milicija iz Puske je morala uvijek ići sa 8. satnijom u akcije u sela općine Crkveni Bok, ali su naprijed navedeni ustaški funkcioneri pod zapovjedništvom tabornika Vaistine Mije vršili razne zločine, palili, ubijali i narod u logore odvodili, dočim za ostale milicionere ja to potvrditi ne mogu, ali naprijed navedeni su u svakoj akciji bili i dobrovoljno su se uvijek javljali da idu u akcije sa 8. satnijom i mogu reći da su ovi milicioneri pravi zločinci.⁷⁵

Pripadnici ustaške milicije iz Puske, na čelu s tadašnjim tabornikom Dragutinom Troharem i ustašom Antunom Jambrekom, te pripadnici jasenovačkog zdruga tokom 1942. uhapsili su i internirali najmanje desetoro Srba iz Puske i između 19 i 26 Srba iz obližnjeg Trebeža. Internirane su cijele obitelji, uključujući i najmlađu djecu. Dvoje Srba iz Trebeža ubijeno je na vrlo surov način u selu sredinom 1942.⁷⁶ Riječ je o srpskim porodicama i pojedincima koje su u Pusku i Trebež doselili u međuratnom razdoblju s Banije zbog posla. Odrasli muški članovi srpskih obitelji ili pojedinci iz Trebeža najčešće su bili šumski radnici, lugari i seoske sluge. Oko polovine ih je bilo porijeklom iz Ivanjskog i Crkvenog Boka.⁷⁷ Srbi iz Trebeža su internirani u dva navrata, maja i jula 1942.

75 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Antuna Vaistine iz Puske, 22. 6. 1946. Tabornik M. Vaistina zvani Ribarić te ustaše I. Jambrek, A. Jambrek i M. Ivanković strijeljani su od strane partizana 1945. (Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Prešućivane žrtve Drugoga svjetskog rata i porača na području bivšeg kotara/općine Novska*, 3. dopunjeno i ispravljeno izdanje, Novska, 2011, str. 785–790.)

76 Đuru Vučićevića (53) ustaše su zaklali u njegovoj kući, u krevetu, a trudnicu Ljubu Obradović (22), nevjenčanu suprugu Pere Šerbedžije, silovali su i bacili u bunar u Trebežu. Pero Šerbedžija je 1942. interniran u logor Jasenovac, gdje je ubijen. (Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 802–804.)

77 Trebež je kao naselje zasnovan početkom dvadesetih godina prošlog stoljeća, na ušću istoi-

Prva internacija, kada je internirano najmanje 14 mještana, dogodila se 8. maja 1942, istog dana kada su internirani srpski stanovnici Jasenovca i Uštice. Uhapšenici su najprije internirani u logor Jasenovac, a potom u logor Stara Gradiška, gdje su svi pobijeni osim tri žene koje su internirane u Njemačku na prinudni rad, odakle su puštene na slobodu.⁷⁸ Druga internacija dogodila se 13. jula 1942. kada je internirano najmanje petoro mještana od kojih je jedna uhapšenica preživjela internaciju u Njemačku.⁷⁹ Srbi iz Puske internirani

mene rijeke u Savu, između Lonje i Puske. Selo je zasnovano na obadvije obale rijeke Trebež (rijeka Lonja se nedaleko od ušća u Savu račva na dva rukavca: Trebež i Staru Lonju). Kuće na desnoj obali Trebeža administrativno su pripadale općini i naselju Lonja, a kuće na lijevoj obali općini Krapje, odnosno naselju Puska. Trebež je pretežno naseljen hrvatskim stanovništvom iz okolnih posavskih sela, ali je u selu živjelo i nekoliko srpskih porodica. Srbi su živjeli pretežno na lijevoj, pušćanskoj obali Trebeža. (Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 789.)

- 78 HDA, 306, ZKRZ, k. 380, Zh 28490–28492, Zapisnik od 20.3.1946. spisan od Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Novska Vanjska: Izjava Ane Vukote i Marice Vučićević iz Trebeža.

Žrtve: Mara Matić (50); Ana Vukota (9); Mladen Vukota (7); Veselko Vukota (8); Zorica Vukota (5); Mile Vučićević (24); Evica Vučićević (24); Pero Basta (24); Milica/Milka Basta [Vučićević] (1); Mitar Vučićević (49); Jela Vučićević (40). Podvučena imena nisu navedena u knjizi A. Buljana i F. Horvata niti su navođena u drugoj literaturi kao stradali stanovnici Trebeža i žrtve logora Jasenovac i/ili Stara Gradiška. Ovdje se njihova imena prvi put spominju u literaturi kao imena žrtava. U knjizi A. Buljana i F. Horvata navodi se da je Đorđe/Đuro Vukota, otac Veselka i Zorice Vukote, uhapšen i interniran u logor Jasenovac krajem 1943. Nije jasno zašto bi ustaše njega poštedjeli te internirali njegovu malu djecu i njegovu suprugu Anu Vukotu, koja je preživjela internaciju u Njemačku i 1946. svjedočila o stradanju mještana.

- 79 HDA, 306, ZKRZ, k. 380, Zh 28411–28414, Zapisnik od 20.3.1946. spisan od Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Novska Vanjska: Izjava Dragice Turajlić iz Trebeža.

Žrtve: Milica Maljak (68); Mile Turajlić (50); Stojan Turajlić (4); Rade Turajlić (7 mjeseci). Podvučena imena nisu navedena u knjizi A. Buljana i F. Horvata niti su navođena u drugoj literaturi kao stradali stanovnici Trebeža i žrtve logora Jasenovac i/ili Stara Gradiška. Ovdje se njihova imena prvi put spominju u literaturi kao imena žrtava. Milica Maljak je bila baka svjedokinja Dragice Turajlić, majka njene majke. Mile Turajlić je bio Dragičin otac, a Stojan i Rade Turajlić bili su Dragičina djeca. Dragica je očigledno bila nevjenčana i njena djeca su nosila njeno prezime. Pojava nevjenčanih parova između dva rata u Trebežu uočena je u literaturi. U knjizi A. Buljana i F. Horvata navode se imena još šest Srba iz Trebeža koji su 1942. internirani u logore Jasenovac i Stara Gradiška, gdje su ubijeni, čija imena nisu navedena u dokumentaciji ZKRZ iz 1946: Milja Mataruga (49); Zorka Obradović (4); Draga Šerbedžija (18); Pero Šerbedžija (27); Sava Turajlić (16); Petar Vila (57). Sava Turajlić je bila sestra Dragice Turajlić i neobično je što ju nije spomenula u svome svjedočenju. Pretpostavljam da su internirane različitog datuma i da je to razlog.

su nepoznatog datuma 1942. U literaturi se navodi da je njihova internacija sprovedena u jesen 1942, bez preciziranja datuma, ali logičnije je pretpostaviti da se to dogodilo nekoliko mjeseci ranije, u vrijeme jedne od dvije internacije Srba iz Trebeža.⁸⁰ Srbi u Puskoj i Trebežu bili su malobrojni u odnosu na većinsko hrvatsko stanovništvo i nisu predstavljali nikakvu prijetnju interesima NDH. Uхваćeni su, internirani i pobijeni isključivo zbog etničke pripadnosti. Odluku o njihovoj internaciji donio je neko iz rukovodstva Ustaške obrane ili zapovjedništva logora u Jasenovcu, najvjerovatnije Maks Luburić, uprkos tome što su Puska i Trebež bili udaljeniji od Jasenovca nego na primjer Bročice ili Novska, gdje većina Srba sve do sredine septembra 1944. nije internirana u logor Jasenovac. Bročice i Novska nisu bili pod ingerencijom 1. UOZ, za razliku od područja između Lonje i Jasenovca. Ova činjenica je bila presudna kada je riječ o hapšenju i internaciji Srba iz Puske i Trebeža. Uloga lokalnih ustaša u njihovom hapšenju je nesumnjiva. Hapšenje i internacija Srba iz Trebeža i Puske primjeri su rane saradnje nacionalističkih ekstremista iz Puske s jasenovačkim ustašama. Lokalni ekstremisti nisu imali milosti ni prema hrvatskim mještanima koji su saradivali s partizanima, zbog čega je prvi ustaški tabornik iz Puske, Dragutin Trohar, likvidiran u proljeće 1943. od strane lokalnih, hrvatskih partizana.⁸¹

- 80 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 793–794. Knjiga A. Buljana i F. Horvata je zasad jedini izvor podataka o interniranju i stradanju Srba iz Puske tokom 1942. Žrtve: Janko Čakširaš (67); Dušan Džakula (22), Milan Dumić (32); Stevo Stegić (65); Anđelija Todorović (57); Stojan Todorović (72); Luka Vujaković (19); Stevan Vujaković (22); Nikola Vujaković (40); Sava Vujaković (69). Šestoro interniranih stradali su u logoru Jasenovac. Stevo Stegić stradao je u logoru Zemun. Trojica interniranih, Nikola Vujaković i njegovi sinovi Luka i Stevan, stradali su u nacističkim logorima u Norveškoj. I oni su prethodno bili zatočeni u logoru Jasenovac. Podaci o broju uhapšenih i interniranih Srba iz Puske najvjerovatnije nisu potpuni jer u spisku žrtava koje navode dvojica autora nema podataka o djeci. Na ovakav zaključak upućuje i činjenica da Buljan i Horvat donose nepotpune podatke za internirane Srbe iz Trebeža, što se naročito odnosi na odsustvo podataka o interniranoj djeci iz toga sela.
- 81 Prvi ustaški tabornik u Puski, Dragutin Trohar, predratni frankovac, ubijen je od strane partizana u proljeće 1943. (Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 789, 801.) Trohara je uhvatila grupa partizana Hrvata iz Krapja i Puske te ga prevezla preko Save u Ivanjski Bok, gdje je osuđen na smrt zbog učešća u zločinu nad bočanskim Srbima oktobra 1942. Hvatanje Trohara organizovao je Stjepan Barbarić, partizan iz Krapja. (Savo Skrobo, n. d., str. 89–96.) Osmoro stanovnika Puske hrvatske nacionalnosti internirano je u Jasenovac, gdje su smrtno stradali, a jedan mještаниn hrvatske nacionalnosti ubijen je od strane ustaša u selu. (Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 793–794.)

U jesen 1943. za privremenog zapovjednika 8. satnije postavljen je satnik Ante Vrbanić, rodom od Gospića. Neposredno pred kraj 1943. Vrbanića je na mjestu zapovjednika 8. satnije zamijenio poručnik Nikola Sulić. Satnik Vrbanić je potom postavljen za zapovjednika 1. satnije 1. bojne 1. UOZ.⁸² Vrbanićova satnija je držala zasjede u šumama u blizini naselja u kojima je bila stacionirana, naročito na močvarnom području između Krapja, Lonje i Kraljeve Velike, obraslom gustom šumom, koje su slavonski partizani koristili za komunikaciju s banijskim partizanima i preko koga su održavali komunikaciju s Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske. Budući da je iz hrvatskih sela Plesmo i Kraljeva Velika, manjim dijelom i iz Lonje i Puske, početkom 1943. započeo odlazak mještana u partizane ili su mještani započeli pomagati partizanski pokret, zapovjedništvo 1. UOZ odlučilo je da efikasno uništi partizansku organizaciju u ovim posavskim selima. Vrbanić je tokom posljednjih mjesec dana boravka na mjestu zapovjednika satnije, odnosno tokom decembra 1943, često boravio na terenu između Jasenovca i Lonje. Nigdje u Slavoniji ustaše u to vrijeme, ali ni do tada, nisu vršili tako intenzivan teror nad hrvatskim seljacima kao na području općina Krapje i Lonja. Hrvatsko-hrvatski ideološki sukob na području ove dvije općine u vrijeme Drugog svjetskog rata bio je dugotrajniji i intenzivniji nego srpsko-srpski ideološki sukob na području općine Crkveni Bok. Budući da navođenje primjera terora 1. UOZ nad hrvatskim civilima, kao partizanskim simpatizerima, u selima između Lonje i Jasenovca krajem 1943. i tokom 1944. zahtijeva cijelu studiju, s obzirom na to da je riječ o brojnim primjerima koji su zabilježeni u izvorima, ograničit ću se samo na primjere terora nad stanovništvom sela Lonja krajem 1943. Lonja je smještena neposredno naspram Strmena i Crkvenog Boka, na lijevoj obali Save. Zločini su podrazumijevali ubistva, internaciju i pljačku lokalnih partizanskih saradnika i simpatizera. Napominjem da su stanovnici hrvatskog sela Plesmo kod Krapja bili izloženi još intenzivnijem teroru krajem 1943. i tokom 1944.

Partizanski obavještajci izvijestili su krajem decembra 1943. o vješanju Josipa Đajića (45), kovača iz Kraljeve Velike, rodom iz Lonje, koji je bio sekretar Općinskog komiteta KPH Lipovljani. Vješanje je obavljeno 17. decembra u Lonji. "Drug sekretar Općinskog komiteta Lipovljani utekao je od bande iz sela Kraljeve Velike u Lonju. Međutim, tamo ga je banda uhvatila i objesila.

82 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vrbanić Ante zvanog Podgorski sastavljen u prostorijama UDB-e za NR Hrvatsku u Zagrebu dne 12. 5. 1948.

Kada su došli na mjesto gdje je bio obješen povikao je: 'Dolje krvnici i izdajice naroda! Živio drug Staljin!'"⁸³ Đajić je uhvaćen prethodnog dana u polju između Trebeža i Puske tokom napada ustaša na grupu partizanskih saradnika. Tom prilikom ubijeni su dvije stanovnice Trebeža i dvoje stanovnika Puske.⁸⁴ Nekadašnji zapovjednik 8. satnije Ante Vrban, priznao je 1948. u istrazi pred jugoslavenskim organima da je ljudstvo njegove satnije odgovorno za smrt Josipa Đajića. Prema Vrbanu, vješanje Josipa Đajića izvršio je poručnik Ante Ferić, oficir 8. satnije.⁸⁵ Naredni zločin 8. satnije u Lonji izvršen je 22. decembra 1943. Toga dana ustaše predvođeni Vrbanom izvršili su hapšenje većeg broja mještana i počinili najmanje jedno ubistvo u selu i internirali najmanje 15 mještana. Među 15 poimenice poznatih mještana koji su internirani toga dana bilo je osam žena i sedam muškaraca. Navedeni broj je najvjerovatnije nepotpun.⁸⁶ Bila je to dotad najmasovnija internacija u logor Jasenovac osoba hrvatske nacionalnosti od strane ustaša na području kotara Novska. Krajem januara 1944. partizanska obavještajna služba na osnovu podataka jednog uhapšenika koji je pušten iz logora imala je saznanja o tome što se dogodilo s

83 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru (GOC) Hrvatske, 9. 1. 1944, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 25 – 31. 12. 1943.

84 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 794, 851, 856.

85 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vrban Ante zvanog Podgorski sastavljen u prostorijama UDB-e za NR Hrvatsku u Zagrebu dne 12. 5. 1948.

86 Arhiv Jugoslavije (AJ), 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKRZ), k. 447, s. 469, Spisak žrtava sela Lonje; AJ, 110, DKRZ, k. 447, s. 467, Zapisnik od 29. 4. 1946. spisan u ime Mjesne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Lonji: Izjava Ivana Gabora iz Lonje; HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vrban Ante zvanog Podgorski sastavljen u prostorijama UDB-e za NR Hrvatsku u Zagrebu dne 12. 5. 1948; *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, X, Slavonski Brod, 1984, dok. 136, str. 443: Pismo saradnika NOP-a iz Brezovca Propagandnom odjelu Oblasnog NOO za Slavoniju, 31. 1. 1944; Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 1005–1006.

Stanovnici Lonje internirani u logor Jasenovac 22. 12. 1943: Marija Kušan (40), Ivan Gabor (31), Ivo Čipor (31), Slavko Deanić (31), Milan Vlatković (37), Mirko Molnar (27), Tunjo Đajić (40), Ivan Bolturić (40), Marica Kušan (32), Marica Golubić (28), Kata Gabor (24), Kata Lipičan[in] (24), Marica Čipor (27), Slavica Deanić (20), Ankica Deanić (40). U spisku se navode imena dvije stanovnice Trebeža, Mage Ovanin (40) i Jage Grgurić (35), koje su internirane 16. 12. 1943. U spisku se ne navodi imena Ivana Gabora i Kate Gabor, koji su internirani istoga dana, što upućuje na zaključak da u spisku najvjerovatnije nedostaju još neka imena mještana interniranih 22. 12. 1943.

internircima. "Gabor Ivan iz Lonje koji je bio u odboru NOO i član KP priznao je sve pred bandom i izdao sve članove NOO u Lonji koji su i dalje ostali u logoru, te ih banda na sve načine muči i tuče. Banda novopohapšene koji po njihovom nisu mnogo krivi upućuje u domobrane."⁸⁷ Poslijeratni izvor potvrđuje da su nakon sprovođenja u logor žene razdvojene od muškaraca, pri čemu se ističe da su "muškarci upućeni u domobrane, otkud su svi pobjegli u partizane, a žene su sve osim Marije Kušan, u logoru Jasenovac poubijane".⁸⁸ Dakle, u logoru Jasenovac likvidirano je sedam stanovnica Lonje koje su uhapšene i internirane 22. decembra 1943.

Teror koji su jasenovačke i lokalne ustaše sprovodili nad hrvatskim seljaci-ma u općinama Krapje i Lonja, krajem 1943. i početkom 1944. bio je usko povezan s uspostavljanjem stalnih ustaških baza u selima te dvije općine. U tome razdoblju na cjelokupnom području pod neposrednom ili posrednom ingerencijom 1. UOZ, od Lonje do Stare Gradiške, zabilježen je pojačan teror nad lokalnim stanovnicima. Bila je to nesumnjiva posljedica povratka Vjekoslava-Maksa Luburića na poziciju glavnog kontrolora i nezvaničnog zapovjednika ustaških logora. Ustašama je bilo od velike važnosti da u komunikacijski izoliranim posavskim selima zapadno od Jasenovca, okruženim teško prohodnim močvarnim šumama, uspostave uporišta 1. UOZ te omasove i naoružaju ustašku miliciju, iz dva razloga. Prvo, trebalo je dodatno osigurati područje oko jasenovačkog logora i sjedišta zdruga. Drugo, trebalo je onemogućiti da partizani u istim selima formiraju partizanske seoske straže kako bi slavonski i banijski partizani još efikasnije koristili područje Lonjskog polja za međusobnu komunikaciju, prebacivanje jedinica i izvođenje vojnih akcija.

Uporište 8. satnije u Puskoj uspostavljeno je najkasnije sredinom januara 1944. kada i u Drenovom Boku. Istovremeno, u Puskoj je oko 50 mještana naoružano od strane 1. UOZ čime je formirana seoska ustaška milicija.⁸⁹ U Krapju, selu između Puske i Drenovog Boka, koje je bilo sjedište općine, 8.

87 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 9. 2. 1944., Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 22 – 29. 1. 1944.

88 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 1005–1006.

89 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Obavještajni izvještaj za mjesec siječanj 1944.; HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Izvještaj za siječanj 1944.

satnija je imala uporište još u prvoj polovini 1943. Glavni zagovornici uspostavljanja ustaške milicije među mještanima Lonje bili su aktivisti Hrvatske seljačke stranke, koji su, usprkos tome što su djelovali u nekoj vrsti ilegalnosti, zagovarali uspostavljanje seoske milicije jer su bili antipartizanski i antikomunistički nastrojeni.⁹⁰ Oni su "htjeli da narod iz sela Lonje primi oružje, ali se sa time nije slagala većina naroda, govoreći da njima nije potrebno oružje i da ga neće primiti. Kada im to nije uspjelo počeli su s prijetnjom da će iz Jasenovca dovesti nekoliko ustaša koji će narod natjerati da silom prime oružje, ali do sada [proljeće 1944.] u tom pogledu nisu ništa učinili."⁹¹ Od svih navedenih sela partizanski pokret je krajem 1943. najmanje pristalica imao u Krapju: "Za Krapje može se općenito reći da su svi skupa banda. To selo surađuje sa bandom, idu s njima u pljačku i vesele se kada neko naše selo strada."⁹² Partizanska obavještajna služba ovako je ocijenila prilike na području općine Krapje početkom 1944:

U svima selima ove općine banda imade svoja uporišta te sav narod u ovim selima drži pod jakom kontrolom i nitko se iz sela ne smije kretati bez ustaške dozvole. Svi oni koji su [im] sumnjivi ne smiju čak ni tražiti dozvolu za kretanje... Ovih dana bila je banda u Plesmu gdje je opljačkala sijeno, meso, mast i ostalu hranu. Ovih dana bile su dvije djevojke iz Plesma u Novskoj, gdje su ih ustaše uhvatili i odpremili u logor Jasenovac, tako da je narod jako zastrašen jer se banda stalno prijeti da će cijelo Plesmo otjerati u logor jer da su svi partizani.⁹³

90 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Obavještajni izvještaj za mjesec siječanj 1944.

91 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

92 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 22.12.1943, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 11 – 18. 12. 1943. Jedan drugi izvor iz istog razdoblja potvrđuje ocjenu kakvu su partizani imali o stanovnicima ovoga sela: "Selo Krapje je skroz na skroz banditski raspoloženo prema NOB-i." (HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 1, KP-108/87, Izvještaj iz Slavonije za mjesec prosinac 1943.)

93 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog

Nedugo nakon uspostavljanja uporišta 8. satnije u Puskoj, pripadnici 8. satnije iz Puske i Krapja te pripadnici ustaške milicije iz ta dva sela, izvršili su upad u Ivanjski i Crkveni Bok. “25. 1. [1944.] išla je ustaška banda iz Krapja i Puske u pljačku u selo Crkveni Bok u kojoj pljački su sudjelovali i seljaci iz Krapja i Puske. Otjerali su 120 komada goveda, svinje, mast, slanine i sve što su sa sobom mogli ponijeti.”⁹⁴ U pitanju je prvi poznati upad 8. satnije i njoj podređene ustaške milicije u bočanska sela. Zapravo, riječ je o prvom napadu ustaša na bočanska sela nakon 13. oktobra 1942. Citirani izvor ne navodi podatke o ubijanju mještana prilikom upada 25. januara 1944. U izjavi svjedoka Petra Turajlića, lugara iz Crkvenog Boka, zabilježenoj mjesec dana nakon upada ustaša u selo, navodi se da su napadači ubili petoro osoba:

Ubijeni su Milja Cikota i njen sin Milan, dečak, oboje iz Crkvenog Boka; ujedno su ubili još jednog dečaka. Njih su sve pobili iz pušaka. Odmah zatim obesili su još dva stanovnika sela, koju su morali najpre preterivati popljačkanu stoku preko Save. Posle izvršenog posla svukli su ih gole da bi popljačkali odelo i onda su ih u Puski obesili o dva dudu. Jedan od obešenih zvao se Milan Vujković, iz Crkvenog Boka. Ime drugog nije mi poznato.⁹⁵

Četnička milicija iz Strmena nije reagovala prilikom upada ustaša u Ivanjski i Crkveni Bok 25. januara 1944, niti su ustaše toga dana napale Strmen.

Sredinom aprila 1944. ustaška milicija u Puskoj bila je u potpunosti organizovana kao pomoćna milicija 1. UOZ. “U selu Puskoj ima banda svoje uporište i to od 18 ustaša [pripadnika 8. satnije] iz Jasenovca i 52 naoružana civila koji su razdijeljeni u tri roja. Komandant jednoga roja je neki Ribarić, drugoga roja Jambrek, a trećega roja je komandant neki Petranić. Ta banda stalno daje patrole po selu i u neposrednoj blizini sela.”⁹⁶ Krajem maja 1944. narastao je broj pripadnika 8. satnije i ustaških milicionera u Krapju. Tada je u

centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Izvještaj za siječanj 1944.

94 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Izvještaj za siječanj 1944.

95 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95., Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka. (Petar Turajlić je izbjegao u Beograd u prvoj polovini februara 1944.)

96 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

tome selu bilo smješteno 25 pripadnika 8. satnije i oko 75 pripadnika seoske ustaške milicije. U istom razdoblju u Lonji se nalazilo između 15 i 25 pripadnika 8. satnije te nepoznat broj pripadnika seoske ustaške milicije. U Bobovcu, hrvatskom selu smještenom zapadno od Strmena, tada se nalazilo između 50 i 60 pripadnika seoske ustaške milicije.⁹⁷ Bobovačka milicija, osim nekoliko pojedinaca, nije iskazivala nepomirljivo neprijateljstvo prema stanovnicima općine Crkveni Bok, kako su to činile milicije iz Puske i Krapja. Partizanska obavještajna služba izvijestila je sredinom aprila 1944. o pritiscima na stanovnike Krapja da uzmu učešća u ustaškoj miliciji.

U selu Krapju ima banda svoje uporište od domaćih bandita koji su primili oružje, te nešto jasenovačkih ustaša. Cijeli njihov rad sastoji se u pljačkanju okolnih sela, što čine sa naročitim veseljem. Njihov je zapovjednik Ivan Posavac, koji natjerava ljude da svi prime oružje, a tko to odbije tome se preti da će mu baciti bombu u kuću čime je uspio da veći broj ljudi zaplaši i tako prisili na primanje oružja. To on čini i po okolnim selima. Stalno govori narodu kako svi treba da prime oružje radi zajedničke borbe protiv partizana.⁹⁸

/ Zločini nad stanovništvom općine Crkveni Bok juna 1944.

Sredinom 1944. Crkveni i Ivanjski Bok bili su pod kontrolom seoske partizanske milicije, dok je Strmen kontrolisala seoska četnička milicija. Četnici iz Strmena održavali su kontakte s ustaškom milicijom iz Bobovca i Lonje, a od početka aprila 1944. i s 8. satnijom 2. bojne 1. UOZ, čiji dijelovi su bili razmješteni u Krapju i Puski, zatim u novoizgrađenom velikom bunkeru u Trebežu, te povremeno u Lonji.⁹⁹ Juna 1944. ljudstvo 8. satnije i ustaška milicija iz Pu-

97 HDA, 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske, k. 18, KP-185/680, Izvještaj partizanskog informatora iz Crkvenog Boka Kotarskom komitetu КРП Kostajnica, 6. 6. 1944.

98 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

99 HDA, 1491, OZNA, 3.1.2., Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, str. 854, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnae-

ske su u nekoliko navrata vršili upade u Ivanjski i Crkveni Bok, zarad pljačke, hvatanja i ubijanja partizanskih saradnika i drugih mještana. Izvori bilježe da su četnici iz Strmena pomagali ustašama iz Puske u privremenom zauzimanju Crkvenog i Ivanjskog Boka te u hvatanju partizanskih aktivista u ta dva sela.

Stotinjak ustaša iz Puske, među kojima je bilo 25 pripadnika 8. satnije i 75 pripadnika seoske ustaške milicije, 5. juna 1944. prešli su Savu i preko šume Riboštak upali u Ivanjski i Crkveni Bok. Istovremeno, četnici iz Strmena i ustaška milicija iz Bobovca blokirali su Crkveni Bok iz pravca Strmena. Potom su ustaše i četnici sinhronizovano napali dva sela. "Koliko se zna, cilj bande je bio prvo pljačka, a onda mobilizacija za četnike", navodi se u izvještaju nepoznatog saradnika partizanske obavještajne službe iz Crkvenog Boka. Prilikom upada napadači su ubili četvoro mještana Ivanjskog Boka, među kojima jednu staricu, te dva stanovnika Crkvenog Boka. "Većina ubijenih je nastradala od četnika." Ustaše iz Puske opljačkali su veći broj konja i gusaka u Ivanjskom Boku, ali i neke četničke kuće u Crkvenom Boku, usprkos saradnji s četnicima.

Narod je uglavnom na vrijeme izbjegao i još više ogorčio svoju mržnju protiv četnika koje je zajedno vidio sa ustašama kako ubijaju i pljačkaju ova sela. Uglavnom, u svemu su presudnu riječ odigrali četnici koji su metnuli čak i ustaške znakove i postali ustaški vodiči. Od četnika koji su metnuli ustaške znakove zapazili su se Ljuban Jelisavac, Pero Toljaga i [Đuka] Bjelac, a vjerovatno ih je bilo i više. Dobar dio naroda je bio tučen od četnika, a osim toga im je prijetilo da će ih sve uništiti ako ne odu u četnike... Sav narod u šumi spreman je ići u akciju ako dođu partizani... Četnika pod oružjem ima oko 115 koji su po danu u Strmenu, većinom po svojim kućama, dok u prvi sumrak idu u njive između Strmena i Bobovca, gdje spavaju sa isturenom stražom.¹⁰⁰

Isti izvor navodi da četnici iz Strmena sarađuju s ustaškom posadom iz Lonje, tako što povremeno prelaze na lijevu obalu Save i zajedno s ustašama iz Lonje pljačkaju hrvatska sela u Posavini. Savo Skrobo je ostavio kraći zapis o pokušaju nekolicine mještana da izbjegnu potjeru 5. juna 1944:

stodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

¹⁰⁰ HDA, 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske, k. 18, KP-185/680, Izvještaj partizanskog informatora iz Crkvenog Boka Kotarskom komitetu KPH Kostajnica, 6. 6. 1944.

Četvorica aktivista iz Ivanjskog Boka su jednom prilikom počeli bježati na konjima u pravcu Strmena. Njima u susret naišli su četnici. Nije im preostalo drugo nego da natjeraju konje u Savu i da pokušaju na konjima preplivati rijeku. Od njih četvorice samo je jedan, Dragan Skrobo, uspio preplivati na lijevu obalu i skloniti se kod kuće Joze Grgića, Hrvata iz Lonje. Ostala trojica su se morala vratiti jer su konji pod njima počeli tonuti. Skrivali su se u vrbaku pored Save. Ustaše su naišli na to mjesto, pronašli jednog od njih, Stojana Janjića, rodnom iz Ivanjskog Boka, starog 50 godina, i na mjestu ga zaklali.¹⁰¹

Skrobin zapis osim što dopunjuje šture podatke o događajima u crkvenobočkoj općini toga dana, potvrđuje saradnju između strmenskih četnika i puščanskih ustaša.

Prema svjedočenju Mladena Goge iz Ivanjskog Boka, prilikom upada pripadnika 8. satnije u Ivanjski Bok, nepoznatog dana juna 1944, vjerovatno upravo 5. juna 1944, "sa istima došli su i četnici". Među četnicima svjedok je prepoznao Ljubana Jelisavca iz Strmena. Draginja Ivanišević, stanovnica Crkvenog Boka, svjedočila je poslije rata da su u istom navratu lokalni četnici, među kojima je prepoznala Ostoju Todorovića i Stojana Todorovića iz Crkvenog Boka, "isto bili oboružani sa puškama i sa ustašama su narod hvatali". Božo Vučenović, stanovnik Ivanjskog Boka, svjedočio je poslije rata o istom događaju. Prema njegovim riječima, nakon što su ustaše iz Puske upali u Ivanjski Bok, u selo je pristigla grupa četnika iz Strmena, među kojima je prepoznao Ljubana Jelisavca, Iliju Kljajića, Nikolu Lađevića, Đuku Bjelca, Božu Štrpca iz Strmena, te Stojana Pralicu iz Crkvenog Boka.

Čim su ovi četnici došli, odmah su se stali rukovati sa ustašama. Prije nego su se četnici sastali sa ustašama isti su pucali da narod zastraše i tako narod nije mogao pobjeći, ali kod ovoga pucanja nisu nikoga ubili već jedino što su četnici sa svojim pucanjem spriječili da narod nije mogao pravovremeno prije dolaska ustaša pobjeći.¹⁰²

101 Savo Skrobo, n. d., str. 118.

102 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Mladena Goge iz Ivanjskog Boka, 21. 6. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Draginje Ivanišević iz Crkvenog Boka, 21. 6. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Bože Vučenovića iz Ivanjskog Boka, 22. 6. 1946.

Na osnovu svega navedenog moguće je zaključiti da je četnička milicija iz Strmena bila unaprijed obaviještena o pokretu ustaša iz Puske preko Save, te da su četnici namjeravali iskoristiti upad ustaša iz Puske preko Save kako bi u toj kritičnoj situaciji po stanovništvo Ivanjskog i Crkvenog Boka izvršili prinudnu mobilizaciju mještana. Ovakvi zaključci daju za pravo navodima iz citiranog izvještaja od 6. juna 1944. u kome se navodi da je “zajednička akcija” ustaša iz Puske i Bobovca te četnika iz Strmena bila rezultat prethodnog dogovora između ustaša i četnika koji je postignut 3. juna. “Dva dana prije akcije došlo je do sporazuma između četnika, ustaša iz Puske i ustaša iz Bobovca. Ove podatke smo dobili od zarobljenih ustaša.”¹⁰³ Nereagovanje četnika na napad ustaša i, štaviše, očigledna saradnja između četnika iz Strmena i ustaša iz Puske, bili su ključni za definitivnu kompromitaciju četničke milicije u očima lokalnog stanovništva. Samozaštitna brigada Banija na području općine Crkveni Bok i prije 5. juna 1944. nije povećavala brojno stanje, a nakon toga datuma mještani su se još više vezali za partizanski pokret.¹⁰⁴ Prema svjedočenju savremenika i očevidaca, stanovnika Ivanjskog i Crkvenog Boka, pripadnici 8. satnije i ustaška milicija iz Puske u nekoliko navrata tokom juna 1944. u ta dva sela ubili su 25 lica. Među žrtvama je bilo osam stanovnika Ivanjskog Boka i 17 stanovnika Crkvenog Boka, odnosno 12 muškaraca, devet žena i četvoro djece.¹⁰⁵ Taj broj nije konačan budući da citirani izvor od 6. juna 1944. navodi identitete još dvoje stanovnika Crkvenog Boka (jedan muškarac i jedna žena), ubijenih prethodnog dana. Na osnovu analize izvora možemo zaključiti da je većina žrtava iz Ivanjskog Boka ubijena 5. juna 1944, odnosno tokom prvog upada puščanskih ustaša u tome mjesecu, dok je većina žrtava iz Crkvenog Boka najvjerovatnije ubijena tokom nekoliko narednih upada, istoga mjeseca.

103 HDA, 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske, k. 18, KP-185/680, Izvještaj partizanskog informatora iz Crkvenog Boka Kotarskom komitetu KPH Kostajnica, 6. 6. 1944.

104 HDA, 1491, OZNA, 7.1.1., Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju GOC Hrvatske, 12. 6. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec maj 1944; Savo Skrobo, n. d., str. 119.

105 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Spisak žrtava (oštećenika), [1946.] Žrtve. Ivanjski Bok: Stojan Janjić (44), Sava Mašala (57), Mirko Šulanović (35), Pajo Vučenović (37) Pajo Bašić (76), Anda Zlokapa (62), Kata Šipov (37) Milja Cikota (49); Crkveni Bok: Sveto Todorović (37), Stojan Kesić (47), Đuro Konjević (61), Ljuba Torbica (61), Jovo Sekulić (70), Dušan Sekulić (14), Matija Turajlić (68), Milan Zlokapa (23), Soka Radojić (45), Jela Sekulić (50), Milan Sekulić (18), Milan Radovanović (14), Ljuba Đuričić (39), Bosiljka Đuričić (10), Jela Đuričić (15), Ljuba Koren Zec (18), Jevto Konjević (19).

Stanovnici općine Crkveni Bok u poslijeratnim svjedočenjima naveli su imena dvadesetak pripadnika ustaške milicije iz Puske koji su tokom juna 1944. zajedno s pripadnicima 8. satnije 2. bojne 1. UOZ učestvovali u pljačkanju i ubijanju stanovništva općine. Među njima je bila nekolicina stanovnika banijskih sela Timarci i Slovinci koji su imali prebivalište u Puskoj, nakon što su zbog partizana napustili sela u kojima su prethodno živjeli.¹⁰⁶

/ Zločini nad stanovništvom općine Crkveni Bok 22. avgusta 1944.

Nakon što je 27. jula 1944. u istočnom dijelu Banije formiran 2. partizanski odred Banije, stanovnici crkvenobočke općine popunili su njegov 1. bataljon. Riječ je o malobrojnoj i relativno slabo naoružanoj partizanskoj jedinici.¹⁰⁷ Oko 200 pripadnika 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta iz Sunje 18. avgusta 1944. izvršilo je prepad na pripadnike 1. bataljona 2. partizanskog odreda koji su bili razmješteni u Strmenu. Nakon kraće borbe partizani su bili primorani da se povuku u Ivanjski Bok. Prema partizanskim izvorima, partizani su imali deset ranjenih, dok su Kozaci navodno imali osam poginulih i dva ranjena. Prema izvoru NDH, partizani su imali navodno šest poginulih i deset ranjenih.¹⁰⁸ Budući da izvor NDH navodi da su Kozaci zaplijenili samo jednu pušku i jedan puškomitraljez, realno je pretpostaviti da je partizanski izvor pouzdaniji kada je riječ o gubicima 1. bataljona 2. partizanskog odreda Banije. Kozaci se nisu zadržali u Strmenu i Crkvenom Boku, odakle su privremeno

¹⁰⁶ HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Mladena Goge iz Ivanjskog Boka, 21. 6. 1946.

¹⁰⁷ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941 – 1945*, Beograd, 1988, str. 315–318. Drugi partizanski odred Banije 26. 8. 1944. imao je 324 pripadnika. Odred u tom razdoblju nije imao teškog naoružanja. Može se pretpostaviti da je odred popunjen nakon upada 1. UOZ u sela crkvenobočke općine, odnosno da je neposredno nakon osnivanja imao između 200 i 300 pripadnika, pri čemu je 1. bataljon imao oko polovine toga broja. Ovo je važna napomena zbog činjenice da su snage 1. UOZ koje su 22. 8. 1944. upale u crkvenobočka sela bile pet do šest puta brojnije od 1. bataljona 2. partizanskog odreda Banije. Pogotovo ako znamo da je Brzi sklop 1. UOZ bio odlično naoružan teškim naoružanjem.

¹⁰⁸ *Zbornik NOR-a*, V/31, Beograd, 1964, dok. 129, str. 677, fus. 4: Depeša štaba 4. korpusa NOVJ Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske od 19. avgusta 1944; *Zbornik NOR-a*, V/31, Beograd, 1964, dok. 129, str. 677: Izvještaj zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva od 23. avgusta 1944.

protjerali partizane. Ubrzo nakon toga lokalni partizani su ponovo kontrolisali ta dva sela. Dvadesetog avgusta 1944. započeo je partizanski transport žita iz Slavonije za Baniju. Bio je to drugi veliki transport žita tokom ljeta 1944. iz Slavonije za Baniju, i dalje ka partizanskoj teritoriji na Kordunu, Lici i u Gorskom kotaru. Avgustovski transport predstavlja dotad najambiciozniji poduhvat te vrste koji su snage NOVJ sprovele u cijeloj Jugoslaviji. Transport od 143 kola natovarenih slavonskim žitom krenuo je iz Novog Grabovca kod Novske, gdje je prethodno prikupljeno žito. Transport je osiguravala 17. slavonska brigada NOVJ. Ta jedinica je u noći između 20. i 21. avgusta napala minobacačima ustaški bunker u selu Trebežu, na lijevoj obali Save, između Lonje i Puske, u kome se nalazila posada iz sastava 8. satnije 1. UOZ. Iako posada u bunkeru nije uništena, zbog dobre konstrukcije utvrđenja, napad je omogućio nesmetan prevoz žita do Lonje, odakle je žito čamcima i skelom prebačeno do Strmena, a potom dalje za Baniju. U obezbjeđivanju transporta od Bobovca prema partizanskoj teritoriji u brdskom dijelu Banije učestvovala je 1. brigada 7. banijske divizije NOVJ. U prevoženju žita čamcima preko Save učestvovalo je stanovništvo crkvenobočke općine. Ljudstvo 1. brigade je u potpunosti bilo angažovano u osiguranju transporta prema Šamarici 21. i 22. avgusta. Na istom zadatku bila su angažovana i dva bataljona 17. slavonske brigade dok ostatak brigade nije prelazio Savu. U istom razdoblju 2. brigada 7. banijske divizije nalazila se u Cazinskoj krajini.¹⁰⁹

Snage 1. UOZ u rano jutro 22. avgusta 1944. izvršile su dobro pripremljeni upad u Strmen, Crkveni i Ivanjski Bok. Bio je to nakon 1942. najambiciozniji napad na neko partizansko uporište ili srpsko selo u Posavini koji je izvršio 1. UOZ. Prvi bataljon 2. partizanskog odreda Banije koji je bio stacioniran u bočanskim selima, u momentu napada 1. UOZ imao je između 100 i 200 pripadnika. Bataljon, kao ni čitav odred, nije raspolagao s teškim naoružanjem.¹¹⁰ Jačina bataljona bila je nedovoljna da zaustavi napadače.

Vjekoslav Maks Luburić, zapovjednik Ustaške obrane, pod čijom ingerencijom se nalazio 1. UOZ, u pismu ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću od 23. avgusta 1944. naveo je navodne razloge napada 1. UOZ na sela općine Crkveni Bok:

109 *Zbornik NOR-a*, V/31, Beograd, 1964, dok. 100, str. 540: Izvještaj štaba 6. korpusa NOVJ Glavnog štabu NOV i PO Hrvatske o dejstvima u avgustu 1944; Zdravko B. Cvetković, *Sedamnaesta slavonska NOV brigada*, Beograd, 1978, str. 180–181; Savo Skrobo, n. d., str. 153–154.

110 Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941–1945*, Beograd, 1988, str. 315–318.

Pred nekoliko dana sama kozačka divizija nas je obavijestila da ide 130 kola partizana sa hranom te da se prebacuju preko Crkvenog Boka i Strmena, da idu za Baniju odnosno Šamaricu. Vojnim zapovjednicima već je tri godine poznat taj put koji vodi preko ta tri sela te preko pruge i preko četničko-partizanskih sela Živaje i Šaša, prema trokutu Dubica — Sunja — Kostajnica i dalje za Šamaricu. Zaista napadnuti su naši postavi na Trebežu te je samo jedan bunker dobio punih 56 pogodaka bacačem.¹¹¹

Razlozi koje navodi Luburić bili su samo izgovor za napad na sela i internaciju mještana, uzimajući u obzir da je 20. avgusta napadnuta susjedna Živaja iako četnička milicija u Živaji nije ugrožavala strateške interese Oružanih snaga NDH niti se protivila vlastima NDH.

Luburić u izvještaju Lorkoviću navodi zapovjedni lanac koji je naredio upad 1. UOZ u Živaju 20. avgusta i tri sela općine Crkveni Bok 22. avgusta:

Na osnovu dokaza naredio je g. glavni ravnatelj [Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost], ustaški dopukovnik dr [Milutin] Juričić, bojniku [Jakovu] Džalu, zapovjedniku logora, da provede izvide, da u duhu postojećih zakona ove države i ratnog prava pokupi obitelji odmetnika u logor, te da razoruža i uhiti svakoga tko se ogriješio o probitke države Hrvatske. Isti je nakon savjesno vođene istrage, nakon bezbroj dokaza postupio prema postojećim propisima, te prema posebnim pismenim uputama datim od g. glavnog ravnatelja, pa je u selima Živaji i Šašu izvjestan broj pripadnika četničko-partizanske bande razoružao i odveo u Jasenovac, a sela Crkveni Bok, Strmen i Ivanjski Bok radi pružanja otpora i nanesenih nam gubitaka, a prema ratnim zakonima, sravnio sa zemljom. Prepoznati su ubojice hrvatskih seljaka, prepo-

111 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. SDS1-301595, Dosije Luburić Maks Vjekoslav, str. 17: Izvještaj Vjekoslava Maksa Luburića ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću, [23. 8. 1944.]

Luburićev izvještaj ministru Lorkoviću nije datiran, ali iz analize izvora jasno proizilazi da je dokument nastao upravo 23. 8. 1944. Izvještaj je slabo korišćen u istoriografiji i dosad nije bilo pokušaja njegovog datiranja. Zanimljivo je da je samo sedam dana nakon ovog izvještaja Luburić bio jedan od organizatora hapšenja ministra Lorkovića.

znato opljačkano blago, pronađen kompromitirajući partizanski materijal, nađene sakrivene trorođe kape sa crvenim zvjezdama. Postupilo se korektno i striktno prema zakonima i posebnim pismenim uputama.¹¹²

Nema sumnje da je Luburić izmislio tvrdnju o nekakvom utvrđivanju činjenica o lojalnosti četničke milicije u Živaji, što je navodno prethodilo upadu 1. UOZ u to selo. Za tako nešto jednostavno nije bilo vremena, a ni potrebe budući da je odluku donijelo zapovjedništvo Ustaške obrane, vjerovatno Luburić lično. U danima koji prethode Luburićevom izvještaju nije bilo upada 1. UOZ u Šaš, niti hapšenja mještana, iako je Luburić u izvještaju Lorkoviću na nekoliko mjesta ponovio tu netačnost. Moguće je da je na taj način želio opravdati neku buduću akciju 1. UOZ protiv stanovnika Šaša. Isto tako, Luburićeve tvrdnje o ubijanju i pljački “hrvatskih seljaka” od strane mještana navedenih srpskih sela takode su izrečene bez ikakvih dokaza.

Napad 1. UOZ 22. avgusta 1944. na sela crkvenobočke općine imao je za posljedicu najmasovnije stradanje lokalnog stanovništva tokom Drugog svjetskog rata. Ova stradanja po masovnosti prevazišla su stradanja tokom Akcije Crkveni Bok iz 1942. Isto tako, dimenzija uništavanja ova tri sela bila je daleko izraženija 22. avgusta 1944. nego 13. oktobra 1942. Tokom i ubrzo nakon potošnjeg napada uništene su sve zgrade u sva tri sela. Iako je dimenzija uništavanja srpskih sela u Posavini bila vrlo slična, nigdje nije bila totalna osim u Strmenu, Crkvenom i Ivanjskom Boku.

Luburić u citiranom izvještaju namjerno izostavlja podatke o ubijanju i internaciji stanovništva općine Crkveni Bok. Savremeni partizanski obavještajni izvori donose procjenu snaga napadača i prve podatke o broju žrtava. U izvještaju od 27. avgusta stoji:

Dana 22. 8. došlo je oko 800 ustaša iz Puske, Krapja i Jasenovca i spalili [su] sela Strmen, Crkveni i Ivanjski Bok i prilikom paljenja su izvodili svoja uobičajena zvjerstva, klanja i ubijanja te bacanje u vatru žena i djece. Od stanovništva su prema neutvrđenim vijestima poklali i pobili oko 50 duša dok su oko 70 odveli sobom, za čiju se sudbinu ne zna.¹¹³

112 Isto.

113 HDA, 1491, OZNA, 7.4.1., Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944.

Izvještaj nastao dan kasnije navodi drugačije podatke o broju žrtava: Jače ustaške akcije izvedene su na cijelom sektoru općine Crkveni Bok, gdje su ustaše iz Jasenovca, Puske i Krapja spalili sva tri sela ove općine, a narod koji su uhvatili, bez razlike na spol i godine starosti, ubijali su, klali i žive bacali u vatru. U toj akciji ustaše su spalili oko 800 kuća sa gospodarskim zgradama dok su što poubijali, poklali na licu mjesta, a što odveli u logor oko 250 osoba.”¹¹⁴ Ovaj izvor je pouzdaniji od prethodnog izvora, kada je riječ o broju ubijenih i interniranih. Treći savremeni partizanski izvor, nastao početkom septembra 1944, navodi da su ustaše u crkvenobočkim selima u navedenom navratu ubili ili internirali ukupno oko 280 osoba.¹¹⁵

Prema tvrdnjama dvojice mještana iz 1946, koji su bili očevici hvatanja, ubijanja i internacije njihovih susjeda, ustaše su u selima općine Crkveni Bok toga dana “poklali i žive u vatru bacili 27 ljudi, žena i djece, a 219 ljudi žena i djece su sa sobom odveli u logor Jasenovac, gdje su ih poubijali”¹¹⁶ Dakle, prema ovom izvoru ustaše su toga dana ubili ili internirali 246 stanovnika. Taj broj je vrlo blizak broju od 250 ubijenih ili interniranih koji se navodi u izvještaju Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica od 28. avgusta 1944. Poimenični podaci ZKRZ iz 1946. ukazuju na to da su ustaše 22. avgusta 1944. u Crkvenom Boku ubili deset osoba te da su istog dana u logor Jasenovac internirali 199 mještana crkvenobočkih sela koji su svi pobijeni u logoru Jasenovac: 99 iz

114 HDA, 1491, OZNA, 7.4.1., Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZN-i Banije: Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944.

115 HDA, 1491, OZNA, 7.1.2., Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZN-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. – 30. 8. 1945: OZN-a Banije OZN-i Hrvatske, 5. 9. 1944.

116 HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh 37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka, 20. 8. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh 37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Petra Lončarevića iz Strmena, 20. 8. 1946. Ova dvojica svjedoka su se uspjeli sakriti u njihovim selima prilikom upada ustaša, čime su izbjegli hapšenje. Lončarević navodi da je da se “nalazio sakriven na jednom mjestu u selu od kuda sam sve dobro mogao vidjeti i ustaše prepoznavati”.

Strmena¹¹⁷ (56 žena, 27 muškaraca, 16 djece), 70 iz Crkvenog Boka¹¹⁸ (46 žena, 14 muškaraca, desetoro djece) i 30 iz Ivanjskog Boka¹¹⁹ (18 žena, sedmero

- 117 Stanovnici Strmena internirani u Jasenovac 22. 8. 1944. i ondje ubijeni: Ruža Kačar (33), Savo Kačar (11), Nikola Kačar (9), Mile Kačar (71), Indija Kačar (67), Ana Kačar (64), Stevo Kačar (65), Janko Kačar (73), Soka Kačar (65), Joka Kačar (55), Soka Kačar (45), Milan Kačar (3), Ljuba Kačar (25), Vukosava Kačar (50), Ana Kačar (32), Đuro Rak (62), Dmitar Rak (69), Kata Rak (60), Mirko Rak (61), Kata B[i]ljelac (55), Ilija B[i]ljelac (8), Draginja B[i]ljelac (53), Đuro Arbutina (60), Janja Arbutina (58), Rade Arbutina (50), Anđa Arbutina (78), Mara Drakulić (33), Jovo Drakulić (11), Milan Drakulić (63), Janko Drakulić (55), Pelka Drakulić (58), Kata Novaković (57), Stojan Papić (72), Stojan Pantelić (57), Milja Pantelić (54), Stojan Pantelić (55), Ana Pantelić (56), Petar Pantelić (46), Đorđe Pantelić (19), Sava Pantelić (38), Nikola Đuričić (2), Milica Đuričić (72), Stojica Đuričić (15), Simo Đuričić (77), Ruža Đuričić (44), Đuro Đuričić (68), Ružica Đuričić (67), Đurđija Đuričić (67), Ana Đuričić (18), Mara Đuričić (15), Jela Đuričić (61), Anica Papić (56), Jela Tubić (31), Milan Tubić (7), Julika Papić (60), Soka Papić (19), Mara Lađević (71), Ana Lađević (50), Stevo Lađević (58), Draga Lađević (59), Jela Rušnov (42), Sava Rušnov (26), Soka Rušnov (5), Ljuba Rušnov (3), Kuzman Rušnov (55), Draginja Rušnov (70), Božana Rušnov (38), Soka Rušnov (68), Milja Maljak (80), Milka Vila (70), Jela Vila (26), Đuro Vila (3), Milica Vila (5), Boško Turajlić (60), Ljuba Turajlić (62), Ana Kljaić (57), Tešo Lončarević (68), Ljuba Lončarević (69), Ljuba Garić (24), Ilija Garić (90), Ljuba Garić (47), Ruža Garić (2), Milica Garić (13), Đuro Garić (70), Ružica Garić (68), Maca Garić (81), Mara Garić (75), Petra Garić (57), Miljka Garić (42), Petar Jelisavac (68), Soka Jelisavac (14), Ruža Kordić (58), Anka Kordić (35), Damjan Dragosavljević (61), Stoja Dragosavljević (55), Milja Knežević (40), Ljuba Knežević (45), Draga Maslovara (68), Nikola Radovanović (61). Podvučena imena dosad nisu navođena u literaturi.
- 118 Stanovnici Crkvenog Boka internirani u Jasenovac 22. 8. 1944. i ondje ubijeni: Jela Cikota (48), Ruža Cikota (7), Miljka Radošević (60), Ljuba Radošević (40), Danka Radojević (37), Soka Radojević (14), Jela Radojević (11), Kata Radojević (75), Ana Radojević (40), Ana Kesić (48), Boja Torbica (38), Jela Torbica (38), Janko Torbica (15), Ljubica Torbica (9), Anđa Toljaga (43), Petar Kotur (57), Mića Čakširaš (76), Soka Čakširaš (62), Jovo Čakširaš (72), Ljuba Čakširaš (22), Vaja Ivanišević (64), Ana Sekulić (69), Milica Sekulić (28), Stoja Todorović (68), Ana Todorović (63), Milja Todorović (34), Boško Todorović (45), Mara Todorović (76), Kata Todorović (24), Ana Todorović (26), Dušan Todorović (77), Milja Todorović (71), Mara Um[il]jenović (75), Joka Um[il]jenović (88), Milica Um[il]jenović (5), Milica Burazor (9), Milica Zlokapa (29), Stojica Zlokapa (10), Đorđe Zlokapa (8), Joco Dragosavljević (73), Đuro Dragosavljević (65), Kata Dragosavljević (63), Milja/Milica Dragosavljević (65), Joka Đuričić (70), Stojan Đuričić (73), Mara Đuričić (71), Draginja Beč (70), Stojan Beč (78), Janja Mazalica (75), Soka Popović (58), Milja Popović (61), Jela Konjević (73), Ljuba Turajlić (59), Anđa Turajlić (61), Joco/Jovo Turajlić (66), Maca/Mara Turajlić (71), Stevo Turajlić (66), Joka Bižić (57), Jovo Karan (76), Ljuba Karan (51), Ana Pajić (59), Mara Nježić (72), Ružica/Ruža Dokman (78), Đuro Dokman (38), Ljuba Dimić (72), Janko Grubić (52), Sava Grubić (78), Milja Radovanović (40), Mara Beč (32), Ana Beč (13). Podvučena imena dosad nisu navođena u literaturi.
- 119 Stanovnici Ivanjskog Boka internirani u Jasenovac 22. 8. 1944. i ondje ubijeni: Mara Janjić (67), Bosiljka/Bosa Mašala (32), Đuro Mašala (13), Marica Mašala (63), Kata Dragosavljević

djece, pet muškaraca). Prema podacima iz literature, Ljuba Čakširaš (22), koja je internirana u logor Jasenovac, gdje je ubijena, bila je trudnica.¹²⁰ Kada je riječ o strukturi poimenično poznatih interniranih osoba, među njima je bilo 120 žena, 46 muškaraca i 33 djece. Među desetoro poimenično poznatih ubijenih stanovnika Crkvenog Boka bilo je osmoro žena i dvoje djece.¹²¹ Od 209 imena žrtava, 18 identiteta žrtava dosad nisu navođeni u literaturi.¹²² Međutim, navedeni poimenični podaci nisu u potpunosti precizni niti su konačni. Prema savremenim partizanskim izvorima, koji sadrže poimenične podatke za pojedine žrtve, pripadnici 1. UOZ osim u Crkvenom Boku vršili su ubistva i u Strmenu, uključujući i likvidacije rođaka lokalnih četnika:

Također su se i ovdje [kao i u Živaji] ustaše lijepo zahvalili svojim saveznicima četnicima jer su među ostalim ženu, mater i dijete četnika Uroša Kačara, koji su izašli pred ustaše i rekli im da im je muž u 'Zaštiti', zatvorili u staju koju su tada zapalili. Vilu Iliju koji ima sina u četnicima također su živa zapalili na stogu sijena. Četniku Teši Đuričiću zaklali su mater i oca, Milošu Arbutini mater, a Tešu Lončarevića su svezali za glavoč nedaleko stanja koje je gorjelo te se tako živ ispekao, dok je četnik Mladen Radovanović iznio pred ustaše četničku traku kao dokaz saveza sa ustašama, ustaše su ga izmlatili da je bio sav krvav, a zatim sa ostalima otjerali sobom.¹²³

(38), Milan Dragosavljević (11), Jela Dragosavljević (13), Stojan N. (76), Milja N. (73), Anica Kuruzović (78), Soka Baltić (59), Ioco Baltić (85), Stojica/Stojanka Goga (10), Anika Goga (47), Miljka Goga (67), Inđa Bašić (74), Jela Popović (77), Petar Vladušić (78), Jevto Balaban (62), Draga Balaban (27), Jovo Balaban (5), Marica Balaban (51), Mara Balaban (85), Ljuba Balaban (50), Bosiljka Vučenović (5), Kata Vučenović (35), Milan Vučenović (6), Miljka Vučenović (80), Jovan Ćorić (66), Stoja Miljković (60). Podvučena imena dosad nisu navođena u literaturi.

¹²⁰ Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 109.

¹²¹ Stanovnici Crkvenog Boka zaklani u Crkvenom Boku 22. 8. 1944: Milica Kesić (38), Soka Kesić (15), Anđa Dobrić (72), Stoja Dobrić (49), Ljuban Pralica (7), Sava Pralica (39), Stoja Ivanišević (78), Soka Marić (38), Soka Todorović (39), Soka Turajlić (56). U literaturi dosad nisu navođena imena Stoje Ivanišević i Soke Marić kao žrtava sela Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu.

¹²² Uporediti: Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 146–189.

¹²³ HDA, 1491, OZNA, 7.4.1., Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944.

Poimenični spisak žrtava iz 1946. ne navodi Iliju Vilu i Mladena Radovanovića među onima koje su ustaše ubili ili internirali 22. avgusta 1944. Ta činjenica ukazuje na nepotpunost spiska. Broj stanovnika crkvenobočke općine koji su ubijeni ili internirani 22. avgusta 1944. veći je od 211 poimenice poznatih žrtava. Realno je pretpostaviti da je zaista bliži broju od 250 nego broju od 211 žrtava. Niko od mještana interniranih u Jasenovac nije preživio rat, niti su se preživjeli zatočenici logora Jasenovac sjećali neke konkretne osobe iz tri bočanska sela, što navodi na pretpostavku da su svi pobijeni ubrzo nakon internacije. Na osnovu dostupnih izvora nije moguće utvrditi koliko je broj žrtava masakra i internacije veći od 211, odnosno koliko je približan broju od 250, koliko navodi partizanski izvještaj od 28. avgusta 1944. U svakom slučaju, navedeni izvori demantuju jedan objavljeni partizanski izvor koji navodi da su ustaše 22. avgusta 1944. ubili 70 i internirali hiljadu mještana tri sela.¹²⁴

Citirani izvor, nastao 27. avgusta 1944, ukazuje na prisustvo pripadnika četničke Samozaštitne brigade Banija u blizini Strmena, u zajednici s pripadnicima 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta ("čerkezi") u momentu kada su pripadnici 1. UOZ ubijali i internirali mještane toga sela:

 Za vrijeme dok su ustaše palili, klali i ubijali četničke žene, roditelje i djecu, četnici su sa čerkezima bili na osiguranju između Bobovca i Strmena i čim su ustaše izašli iz sela odmah su došli četnici sa čerkezima. Četnici su tada počeli popisivati narod koji je sposoban za rad da treba ići na rad u Njemačku dok nesposobni da će navodno dobiti hranu od ustaša u Sunji. Iz gornjeg se vidi koliko duboko su sada četnici zagazili. Čak i sada kada je rat na svršetku guraju narod na

Citirani izvještaj demantuje tvrdnju iz literature da je Teodor-Tešo Lončarević ubijen jula 1944. Ova tvrdnja nastala je na osnovu varljive kolektivne memorije. (Maja Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 103.) Tokom jula 1944. nisu zabilježeni napadi ustaša na crkvenobočka sela, makar ne napadi koji su rezultirali masovnim zločinima.

- 124 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945, Dokumenti*, Knjiga II, Beograd – Jasenovac, 1986, dok. 336, str. 749: Telefonska depeša OZN-e Hrvatske od 27. 7. 1944. Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske. U naslovu izvora došlo je do omaške u datiranju. Izvor je nastao 27. 8. 1944. U depeši OZN-e za Hrvatsku navodi se neistina o tome da su četnici učestvovali u spaljivanju crkvenobočkih sela. Savremeni i poslijeratni izvori demantuju tu tvrdnju. Očigledno je da je OZN-a za Hrvatsku 27. 8. 1944. raspolagala oskudnim i pogrešnim informacijama o upadu ustaša u tri bočanska sela. Potpuniji i objektivniji izvještaj partizanska obavještajna služba uputila je OZN-i za Baniju već sutradan.

ropski rad u Njemačku, u času kada im neprijatelj pali domove i kolje najmilije oni ga i tom prilikom još pomažu, umjesto da se osvete okrećući oružje i time nam najbolje dokazuju kako su oni slijepe sluge Hitlera, koji će ga slijediti i u sam grob.¹²⁵

Trojica pripadnika ustaške milicije iz Puske zaklana su u Crkvenom Boku 22. avgusta 1944. Navodno su zaostali za glavninom ustaša jer su se bili napili.¹²⁶ Njih su po svemu sudeći ubili strmenski četnici nakon što su s Kozacima ušli u selo.

Drugi savremeni partizanski izvor dopunjava podatke o spašavanju preživjelih mještana crkvenobočkih sela.

Poslije paljenja sela, narod četničkih porodica u većini otišao je u neprijateljsko uporište, dok je jedan dio naroda prešao na oslobođeni teritorij da se skloni od ponovnih naleta neprijatelja, a većina naroda ostala je na svojim garištima...

[P]oslije paljenja sela općine Crkveni Bok četnici [ondje] nisu zalazili osim onaj dan poslije paleža, kada su svoje porodice ispremali u neprijateljsko uporište Sunju, a također su taj put verbovali narod za rad u Njemačku, tako sada na sektoru ovog centra ne postoji nijedna četnička oružana grupa, a manji broj četnika, koji su sa ovog sektora, nalaze se u Sunji zajedno sa četnicima kotara Petrinje.¹²⁷

Ne raspolazemo s podacima koliko stanovnika je uoči 22. avgusta 1944. živjelo u tri sela. Ipak, neke pretpostavke čine se vrlo realnim. Broj stanovnika bio je manji od broja mještana koji su nastavili živjeti u selima nakon što su se oktobra 1942. vratili iz Jasenovca. U međuvremenu, broj stanovnika konstantno je opadao zbog odlaska mještana u partizane, zbog upada ustaša te zbog odlaska mještana u Srbiju ili na oslobođeno područje Banije. Uprkos značajnijem sma-

125 HDA, 1491, OZNA, 7.4.1., Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop.-odjelu Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944.

126 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., 785–789. Pripadnici ustaške milicije iz Puske ubijeni 22. 8. 1944. u Crkvenom Boku: Ivan Gmazel (46), Vinko Kirin (53), Stipa Tomičić (32). Autori su navedene ustaše svrstali u "žrtve komunizma", što sugeriraju da su ih ubili partizani. Međutim, najvjerovatnije su ih pobili četnici, zatekavši ih u selu, ubrzo nakon što su ustaše pobili i interirali dio mještana, uključujući i najbliže rođake pojedinih strmenskih četnika.

127 HDA, 1491, OZNA, 7.4.1., Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZN-i Banije: Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944.

njenju stanovnika, većina mještana je početkom ljeta 1944. i dalje živjela u selima. Taj broj je svakako iznosio manje od dvije hiljade. Ukoliko uzmemo u obzir da su ustaše 22. avgusta 1944. pobili ili internirali do 250 osoba, može se zaključiti da se većina mještana uspjela spasiti bijegom u šumu. Zbog činjenice da je većina mještana spašena, može se pretpostaviti da evakuacija nije bila sasvim haotična te da su u spašavanju mještana određenu ulogu igrale pozadinske partizanske vlasti (Narodnooslobodilački odbor Crkveni Bok). Dio mještana izbjegao je u šume južno od naselja, prema rijeci Sunji. Dio je pronašao utočište u hrvatskim selima Bobovac i Bistrač. Manji dio mještana spasio se tako što je prešao na lijevu, slavonsku obalu Save nakon čega se domogao partizanske teritorije na Novljanskom trokutu.¹²⁸

Prema svjedočenju dvojice mještana koji su skriveni posmatrali hapšenja i ubijanja njihovih susjeda, 22. avgusta 1944. u njihovim selima boravio je zapovjednik 1. UOZ, pukovnik Marko Pavlović.¹²⁹ Pavlovićevo prisustvo čini se sasvim logičnim budući da je napad 1. UOZ na sela općine Crkveni Bok 22. avgusta 1944. predstavljao najambiciozniji pokret formacije pod njegovim zapovjedništvom otkad je on došao na njeno čelo. Njegovo prisustvo potvrđeno je i prilikom hapšenja i interniranja mještana Živaje, 20. avgusta.¹³⁰

Podatak o 800 ustaša koji su 22. avgusta 1944. napali crkvenobočka sela nije potvrđen u drugim izvorima. Međutim, to ne znači da je taj podatak nepouzdan. U svakom slučaju, realno je pretpostaviti da je u napadu učestvovalo nekoliko stotina ustaša. Navedeni podatak ukazuje da je za napad angažovano nekoliko jedinica 1. UOZ, dakle ne samo 8. satnija i ustaške milicije iz Puske i Krapja. Prethodno je već navedeno da je 8. satnija sredinom jula 1944. imala 340 pripadnika. Realno je pretpostaviti da je u napadu bilo angažovano između 200 i 300 pripadnika 8. satnije jer je logično pretpostaviti da u napadu nisu učestvovali pripadnici 8. satnije stacionirani u Mlaki (30), Košutarici (20) i Donjoj Gradini (50), kao što je logično pretpostaviti da nisu svi pripadnici 8. satnije koji su bili stacionirani u Jasenovcu (50) učestvovali u napadu. Pored

128 Savo Skrobo, n. d., str. 172.

129 HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh 37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka, 20. 8. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh 37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Petra Lončarovića iz Strmena, 20. 8. 1946.

130 HDA, 306, ZKRZ, k. 468, Zh 36902–36965, KKRZ Kostajnica: Izjava Save Memićanin iz Živaje, 27. 6. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 468, Zh 36902–36965, KKRZ Kostajnica: Izjava Ljubice Bašić iz Živaje, 27. 6. 1946.

8. satnije, u napadu je učestvovala još jedna jedinica 1. UOZ. Riječ je o motorizovanoj jedinici 1. UOZ koja je nosila naziv Brzi sklop. Dvojica mještana koji su izbjegli hapšenje tvrdili su da je pored 8. satnije 2. bojne u napadu na selo učestvovalo i ljudstvo 4. satnije 1. bojne 1. UOZ.¹³¹

Prema tvrdnjama Jakoba Danona, bivšeg zatočenika logora Jasenovac i najboljeg poznavaoa represivne strukture 1. UOZ među preživjelim jasenovačkim logorašima, pripadnici Brzog sklopa 1. UOZ u drugoj polovini 1944. učestvovali su u internaciji mještana Živaje, Šaša i Crkvenog Boka. Ovaj podatak ukazuje na to da su pripadnici Brzog sklopa, najmobilnije jedinice 1. UOZ, učestvovali u napadu na Živaju 20. avgusta 1944. i u napadu na sela crkvenobočke općine 22. avgusta 1944. Prema Danonovim tvrdnjama, jedinica je bila formirana "mahom od okorelih ustaških koljača, većinom Hercegovaca i Imočana i bivših legionara sa istočnog fronta".¹³² Zapovjednik Brzog sklopa bio je natporučnik, kasnije satnik, Josip Mataja zvani Hadžija, lični šofer Maksa Luburića još od sredine 1941. Kao Luburićev pratilac učestvovao je u masovnom ubijanju srpskih civila u tri sela općine Srb, kotar Donji Lapac, od 1. do 3. jula 1941, kada su ustaše pod Luburićevom komandom pobili nekoliko stotina Srba, pretežno žena i djece. Bio je to dotad najmasovniji pokolj žena i djece srpske nacionalnosti od osnivanja NDH.¹³³ Pripadnici Brzog sklopa osim u hvatanju, ubijanju i interniranju stanovnika pojedinih srpskih sela u Posavini, učestvovali su i u masovnim likvidacijama zatočenika logora Jasenovac. "Kad

131 HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh 37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka, 20. 8. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh 37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Petra Lončarevića iz Strmena, 20. 8. 1946.

132 HDA, 306, ZKRZ, k. 231, Zh 9947–10126, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu 26. 5. 1945: Izjava Jakoba Danona; HDA, 306, ZKRZ, k. 140, GUZ-849, Zapisnik sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu o saslušanju svjedoka Danon Jakoba i Cvije Vladimira, 30. 8. 1945. Savo Skrobo, pripadnik 2. banijskog partizanskog odreda, svjedok i savremenik događaja, navodi da su prilikom upada 1. UOZ u Živaju korišćeni kamioni i tenkovi. (Savo Skrobo, n. d., str. 162.)

133 O učešću Josipa Mataje u pokolju na području Srba početkom jula 1941: HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, "O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)", str. 8. Ključnu ulogu Maksa Luburića u sprovođenju pokolja u selima općine Srb početkom jula 1941. potvrđuje jedan Luburićev izvještaj s kraja 1941: HDA, 1549, ZIG, II-91/813, Zapisnik o izvještaju povjerenika Vjekoslava Luburića i upravitelja Obrambene ustaške službe u stvari istrage Rubinića i drugova od 5. 11. 1941. Luburićeva ključna uloga u ovim masakrima apostrofirana je u istoriografiji: Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, str. 125–126. Do pokolja u Donjoj Suvaji, koji se odigrao 1. 7.

god su bila vršena masovnija likvidiranja u samom logoru Jasenovac zločinac Mataja iz svoje jedinice je davao veći broj koljača za tu svrhu među kojima dobro poznajem ust. nadporučnika Kolarić Zlatka, ustašu [Filipa] Dogića, Marković Antu, [zastavnika] Nikolu Hišbergera i [nadporučnika] Matijević Josu.”¹³⁴ Ljubo Miloš je u istrazi pred jugoslavenskim organima istakao da je Mataja “učestvovao u pojedinačnim i masovnim likvidacijama” u Jasenovcu.¹³⁵

Prema izvještaju Logorskog komiteta KPH Jasenovac iz juna 1944, Brzi sklop 1. UOZ imao je 130 pripadnika. Izvještaj Logorskog komiteta KPH pruža precizne podatke o naoružanju Brzog sklopa. “Od toga otpada 40 ljudi na motocikliste naoružane sa askericama (automat MP 34, *nap. aut.*). Ostalih 20 askerica podijeljeno je među ostale [pripadnike]. Ima 18 ispravnih kamiona. Ima 60 biciklista naoružanih sa askericama (20) i puškama (40). Jedna čehozbrojovka (puškomitraljez ZB Vz. 26, *nap. aut.*) montirana je na motocikl sa prikolicom. Tri talijanska tenka od po 4 tone sa po 2 lake strojnice. Dva tenka od po 7 tona naoružanih sa malim jakim topom i strojnicom. Dvoja borna kola i to jedna odozgo potpuno otvorena (bez krova), druga potpuno zatvorena. Bitnica sa konjskom zapregom ima dva protutenkovska topa i haubicu, 4 bacača mina ([od toga] 1 teški [bacač]).”¹³⁶ U narednih nekoliko mjeseci Brzi sklop 1. UOZ znatno je povećao broj pripadnika. Početkom 1945. sastojao se od četiri satnije i imao je 367 pripadnika.¹³⁷ Napadi 1. UOZ na Živaju i Strmen, ubijanje i inter-

1941, dotad najmasovnija ubistva žena i djece srpske nacionalnosti dogodila su se na području kotara Gacko, gdje je lokalna ustaška muslimanska milicija iz Fazlagića Kule tokom 23. i 24. 6. 1941. ubila 22 djece i 16 žena, stanovnika sela Vrbica, Zborna Gomila i Međulić. (Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih 1941*, Beograd, 1991, str. 95–96.)

134 HDA, 306, ZKRZ, k. 231, Zh 9947–10126, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ u Zagrebu 26. 5. 1945: Izjava Jakoba Danona.

135 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, O13.2.30, Elaborat Ljube Miloša, “O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”, str. 94.

136 VA, NOVJ, k 479, f. 2, d. 34: Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944; HDA, 1491, OZNA, 2.32, Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944. Sačuvana su dva prijepisa Izvještaja Logorskog komiteta KPH.

137 HDA, 1549, ZIG, k. 172, III-66/205, Ustanova Logorski obrambeni sdrug: Isplatni iskaz službenika Brzog sklopa L.[ogorskog] O.[obrambenog] S.[druga], Jasenovac, 15. 3. 1945. U dokumentu su navedeni identiteti 367 pripadnika Brzog sklopa. Ime satnika Josipa Mataje navedeno je prvo u spisku jer je bio zapovjednik jedinice. Nakon njega navedena su imena oficira s nižim činovima, trojice natporučnika Josipa Matijevića, Zlatka Kolarića i Martina Milkovića te poručnika Josipa Brčeka. Josip Matijević je u navedenom spisku imenovan odmah nakon Josipa Mataje, što ukazuje da je bio njegov zamjenik. Satnik Mataja je pred kraj rata unaprijeđen u čin

niranje mještana, izazvali su uznemirenost u redovima komande 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta. Uznemirenost je nastala zbog činjenice da su Kozaci održavali saveznike i tutorske odnose s milicijama iz ta dva sela.

O tome govori citirani Luburićev izvještaj:

Bez obzira na dokazni materijal, predstavnici Kozačke divizije u Sunji i okolici bezodvlačno su tražili izravno i preko Zagreba izručenje svih uhićenika, bez obzira što su i kakva su djela počinili, te da se povrati oružje i još kazne krivci za ova djela. Poglavnik NDH odredio je da se naše jedinice smjesta povuku iz zaposjednutih sela, što je smjesta učinjeno... Zapovjednik zdruga [Pavlović] je izvršio odredbu svog Poglavnika i teška srca napustio postav. Kozačkim zapovjednicima nije bilo dosta što su jedinice povučene te što su tako od uništenja očuvane četničko-partizanske bande, nego su ultimativnog karaktera zahtjev postavili da se do danas tj. do 23. u jutro u 8 sati imaju bezuslovno izručiti svi uhićenici i njihovo oružje. Javljeno je samo da se čeka na naš odgovor, i da će pojačani kozački bataljon sa teškim oružjem i tenkovima navaliti na Jasenovac, uništiti naše jedinice i osloboditi zatvorenike. Motivacija za sve, da su to pravoslavni građani, koji stoje pod sigurnom zaštitom kozačkih jedinica, bez obzira da li su partizani ili četnici. Zapovjednik zdruga odlučno je i načelno odbio svaki razgovor pod ovim prilikama, i odbio ultimatum. Na to je došao i oklopni vlak sa pancerima i sa novom zapovjedi da se u osam sati počima navala podpomognuta i od pancera i oklopnjaka. Zapovjednik zdruga odbio je i taj zahtjev tražeći da dođe jedno mješovito njemačko-hrvatsko povjerenstvo koje će prema dokaznom materijalu postupiti te izreći svoj pravorijek kojemu ćemo se pokoriti.¹³⁸

bojnika. Josip Mataja je rođen oko 1908. u Bosanskoj Krupi. Uoči rata živio je u Zagrebu. Prije nego što je postavljen za zapovjednika Brzog sklopa 1. UOZ bio je lični šofer Maksa Luburića. Josip Matijević je rođen 1921. u Andrijevcima kod Slavonskog Broda. Učešće Mataje i Matijevića u masovnim zločinima u logoru Jasenovac dokazano je na osnovu svjedočenja većeg broja preživjelih logoraša. Opširnije o njihovim zločinima: Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb – Jasenovac, 2018, str. 427–428, 438–439.

¹³⁸ HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. SDS1-301595, Dosije Luburić Maks Vjekoslav, str. 17:

Korišćeni izvori ne ukazuju da je nakon Pavlovićevog odbijanja ultimatumata došlo do sukoba između Kozaka i ustaša. Dalja istraživanja njemačkih izvora ukazat će na detalje o tome kako je razriješen ovaj spor i zašto nije prerastao u oružani sukob. U svakom slučaju, to nije prvi niti posljednji put da Kozaci nisu oružano intervenirali protiv pripadnika 1. UOZ kada su ovi, u neposrednoj blizini Kozaka, napadali i ubijali stanovnike općine.

/ Zločini nad stanovništvom općine Crkveni Bok početkom septembra 1944.

Nepoznatog datuma u prvoj polovini septembra 1944. pripadnici 8. satnije 2. bojne 1. UOZ, na čelu sa satnikom Nikolom Sulićem, ponovo su prešli Savu i upali u sela općine Crkveni Bok i u susjedno hrvatsko selo Bobovac. Nakon avgustovskog masakra i internacije većeg broja stanovnika općine Crkveni Bok, u tim naseljima ostao je živjeti manji broj mještana. Nepoznat broj stanovnika općine izbjegao je u Bobovac, zapadno od Strmena, nizvodno na desnoj obali Save.

Sačuvana su dva izvora o događajima vezanim za septembarski upad Sulićeve satnije u Crkveni Bok, Strmen i Bobovac. Oba izvora su koncizna. Prvi izvor nastao je nekoliko dana nakon napada. Taj izvor govori isključivo o događajima u Crkvenom Boku i Strmenu:

Neprijatelj je ponovno naletio na teritoriju općine Crkveni Bok i pohvatao oko 20 duša od kojih je osam metnuo u crkvu u Crkvenom Boku i minirao ih tako da je crkva srušena i narod potučen. Tako su isto srušili i crkvu u Strmenu tj. minirali, i na ruševini napisali 'Vaša pobjeda, naša osveta'. Ova su zvjerstva počinili ustaše iz Puske.¹³⁹

Izvještaj Vjekoslava Maksa Luburića ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću, [23. 8. 1944.]

139 HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/576, Kotarski komitet KPH Kostajnica Agitpropu Okružnog komiteta KPH za Baniju, 15. 9. 1944.

Miniranje crkava u Strmenu i Crkvenom Boku potvrđuje svjedočenje Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka iz 1946. Međutim, ovaj svjedok je pomiješao događaje s početka septembra 1944, kada su minirane crkve, s događajem od 22. 8. 1944, kada su ustaše izvršili internaciju preko 200 stanovnika općine. "Koliko su taj puta naroda u navedene crkve zatvorili i sa crkvom minirali, to se nije moglo ustanoviti jer su žrtve od mina bile sve rastrgane i sa kamenjem

Citirani izvor jedini je poznati savremeni izvor koji govori o uništavanju crkava u Crkvenom Boku i Strmenu, ukazujući na približno vrijeme uništavanja. Isto tako, u pitanju je jedini poznati savremeni izvor koji govori o stradanju mještana Crkvenog Boka prilikom miniranja seoske crkve. Izvor je nedorečen kada je riječ o sudbini svih pohvatanih stanovnika. Nije jasno da li su svi oni bili stanovnici Crkvenog Boka, odnosno da li je u istom navratu bilo ubijanja i u Strmenu, kao što nije jasno što se dogodilo s pohvatanim stanovnicima koji nisu ubijeni u crkvi. Izvor ne pruža poimenične podatke o žrtvama.

Drugi izvor nastao je 1946. On govori isključivo o hvatanju izbjeglih stanovnika općine Crkveni Bok u susjednom Bobovcu i njihovoj internaciji u logor Jasenovac. Izvor nije precizan kada je riječ o datumu već samo ukazuje da su se upad Sulićeve satnije u Bobovac te hvatanje i internacija izbjeglica dogodili nenaznačenog dana u septembru 1944. Budući da nije poznat nijedan drugi prelazak Save te upad na područje Crkvenog Boka i Bobovca koji se dogodio tokom septembra 1944, moguće je pretpostaviti da su pripadnici 8. satnije 2. bojne 1. UOZ u istom danu izvršili upad u sela općine Crkveni Bok, gdje su uhvatili oko 20 i ubili najmanje osam mještana, i u Bobovac, gdje su uhvatili 37 izbjeglica iz crkvenobočke općine i internirali ih u logor Jasenovac. O ovom događaju svjedočile su dvije žene koje su uspjele pobjeći nakon hvatanja. Svjedokinje su navele da je u Bobovac upalo oko 250 ustaša, među kojima su pored pripadnika 8. satnije bili i ustaški milicioneri iz Puske. Svjedokinje su prepoznale satnika Sulića koji je učestvovao u oduzimanju novca i drugih pokretnosti od uhapšenika kod crkve u Bobovcu, gdje su ustaše sabrali uhapšene ljude. “Kada smo praćeni od ustaša prema crkvi, prolazeći kraj kuće Maček Jagice (50) ista je zaustavila jednog ustašu i nešto mu šapnula našto je ovaj unišao u njezinu kuću te iz kuće izveo Danilović Milju [iz Strmena] koja se u kući bila sakrila.”¹⁴⁰ Druga svjedokinja koja je uspjela pobjeći sjećala se da su prilikom sprovođenja uhapšeni bili fizički maltretirani: “Ustaše su nas tukli prilikom sprovađanja i to puškama, nogama i rukama i ja sam taj puta prepoznala ustašu Babić Đuku (28) iz Lonje. Taj ustaša je tukao narod, to sam dobro vidjela... Uspjela sam pobjeći dok su ustaše od naroda novac oduzimali.”¹⁴¹

zatrpane.” (HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh 37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka, 20. 8. 1946.)

140 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Soke Todorović iz Crkvenog Boka, 21. 6. 1946.

141 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Mare Ivanišević iz Crkvenog Boka, 21.

U spisku žrtava općine Crkveni Bok koje su stradale tokom 1944, koji je u dokumentaciji KKRZ Hrvatska Kostajnica iz 1946. priložen uz izjave svjedoka, navedeni su poimenični podaci za 37 stanovnika općine koji su septembra 1944. uhvaćeni u Bobovcu i nakon toga internirani u Jasenovac, gdje su pobijeni. Među njima su bila 24 stanovnika Crkvenog Boka, 12 stanovnika Strmena i jedan stanovnik Ivanjskog Boka, odnosno 20 žena, 13 muškaraca i četvoro djece. U navedenoj dokumentaciji iz 1946. ističe se da su u Bobovcu toga dana uhvaćene 42 osobe. U spisku žrtava uz 37 stanovnika općine Crkveni Bok navode se i podaci za petoro članova romske porodice Ferenc, odnosno podaci za Đuku Ferencu, njegovu suprugu i njihovo troje male djece, koji su istog dana uhvaćeni u Bobovcu i potom ubijeni u Jasenovcu.¹⁴² U izvoru nije naznačeno mjesto prebivanja porodice Ferenc niti bilo koji drugi podatak koji bi olakšao nepoznanicu o boravku ove romske porodice u Bobovcu. Na osnovu raspoloživih izvora nije moguće dati odgovor na pitanje kako je porodica Ferenc izbjegla da bude internirana u Jasenovac tokom 1942. kada je u tome logoru ubijena velika većina Roma iz Hrvatske.

Spisak žrtava iz 1946. jedini je izvor koji navodi identitete desetak stanovnika općine Crkveni Bok kao žrtve logora Jasenovac, što navedeni izvor čini dodatno dragocjenim. Ipak, u tome spisku potkrala se jedna nenamjerna greška. Naime, u spisku se među žrtvama navodi i ime dječaka Veljka Bižića iz Crkvenog Boka, za koga se navodi da je 1944. imao sedam godina. Veljko Bižić je na nepoznat način preživio internaciju. Majka Draga Bižić ga je pronašla 20 godina nakon razdvajanja, u Subotici, gdje je živio pod novim identitetom.¹⁴³

6. 1946.

- 142 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Spisak žrtava (oštećenika), [1946.]
 Žrtve. Crkveni Bok: Ana Konjević (34), Milica Konjević (10), Soka Zlokapa (51), Draga Dobrić (48), Soka Konjević (58), Stojan Pralica (14), Ruža Pralica (50), Ana Pralica (22), Milica Cikota (42), Mile Umjenović (34), Petar Zlokapa (62), Dušan Peulić (50), Ljuba Peulić (45), Jela Vuruna (72), Mladen Bižić (59), Stoja Bižić (57), Veljko Bižić (7), Milena Vuruna (41), Milica Vuruna (11), Milja Karan (38) Stevan Konjević (61), Vidosava Konjević (59), Petar Grubić (54), Bosiljka Grubić (50); Strmen: Tešo Rušnov (59), Petar Bjelac (66), Milja Drakulić (58), Milja Danilović (40), Kata Radovanović (26), Milica Turajlić (38), Ljuba Kljajić (17), Zorka Kačar (38), Ilija Kačar (63), Milenko Radovanović (55), Ilija Turajlić (54), Mara Đuričić (25); Ivanjski Bok: Petar Vučenović (61); Nepoznato: Đuka Ferenc (48), Bara Ferenc (45), Josip Ferenc (3), Petar Ferenc (2), N. Ferenc (1).

- 143 Savo Skrobo, n. d., str. 226. Autor je priložio fotografiju majke i sina, Drage i Veljka Bižića. Na osnovu fotografije može se zaključiti da je Veljko Bižić 1944. imao manje od sedam godina, što objašnjava kako je mogao zaboraviti svoj pravi identitet. Nisam naišao na podatke o tome

Dušan i Ljuba Peulić iz Crkvenog Boka, takođe su greškom navedeni u spisku žrtava septembarske internacije budući da su oni uhvaćeni i ubijeni 10. decembra 1944.

/ Zločini nad stanovništvom općine Crkveni Bok 10. decembra 1944.

Masovno stradanje stanovnika općine Crkveni Bok nastavljeno je i nakon septembra 1944. Najmasovnije stradanje nakon septembarskog zabilježeno je 10. decembra 1944. kada su pripadnici 1. UOZ u Žremenu i Bistraču uhvatili najmanje 51 stanovnika općine Crkveni Bok. U ta dva sela izbjegao je manji dio stanovnika crkvenobočke općine. Hrvatski mještani Žrema i Bistrača potajno su pružali smještaj i hranu srpskim izbjeglicama, iako je tako nešto bilo strogo kažnjivo.¹⁴⁴ U pitanju su dvije sinhronizirane akcije koje su izvršili pripadnici 8. i 16. satnije 1. UOZ. Sinhroniziranost dviju akcija ukazuju na unaprijed osmišljen plan da se uhvati što veći broj izbjeglica iz crkvenobočke općine te na plan da se izvrši njihovo namjerno ubijanje i/ili interniranje. Srpske izbjeglice u Žremenu i Bistraču nisu predstavljale opasnost za vitalne interese napadača ili ustaške vlasti i bile su izložene ubijanju isključivo zbog svoje etničke pripadnosti. Prilikom ove dvije akcije, pripadnici 8. satnije iskazali su veću brutalnost u postupanju prema pohvatanim izbjeglicama od pripadnika 16. satnije, što još jednom ukazuje na zločinački karakter te jedinice i njenog zapovjednika.

Pripadnici 16. satnije 4. bojne 1. UOZ, pod komandom satnika Josipa Bišofa, i ljudstvo nepoznate kozačke jedinice (vjerovatno dio 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta)¹⁴⁵ upali su 10. decembra 1944. u selo Žremen pokraj Sunje. U tome hrvatskom selu bio je smješten dio izbjeglica iz Strmena i Crkvenog Boka. Ustaše su nakon upada u selo uhapsili 23 izbjeglice srpske

kako je preživio internaciju.

144 Mađa Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 108.

145 Prisustvo 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta na području Sunje u jesen 1944. zabilježeno je u sljedećim izvorima: *Zbornik NOR-a*, V/34, Beograd, 1966, str. 640, fus. 3: Depeša štaba 4. korpusa NOVJ Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 7. 10. 1944; Константин Черкасов, *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 25–30. Konstantin Čerkasov je bio oficir 1. donskog puka.

nacionalnosti i četvoricu Hrvata (trojicu iz Bobovca i jednog iz Žremana). “Kod ovoga hapšenja kozaci nisu učestvovali već su oni samo prošli kroz selo Žreme.” Uhapšenici su internirani u logor Jasenovac, gdje su Hrvati odvojeni od Srba. Četvorica Hrvata iz Bobovca i Žremana, 16. februara 1945. deportovana su zajedno s oko 200 logoraša hrvatske nacionalnosti na prinudi rad u Njemačku. Nijedno lice srpske nacionalnosti koje je uhapšeno 10. decembra 1944. nije preživjelo boravak u logoru Jasenovac. Među interniranim i ubijenim Srbima bilo je pet stanovnika Ivanjskog Boka, šest stanovnika Crkvenog Boka i 12 stanovnika Strmena, odnosno deset muškaraca, osam žena i petoro djece.¹⁴⁶ Činjenica da niko od interniranih Srba nije preživio boravak u Jasenovcu ukazuje na zaključak da su ubijeni zajedno, u grupi, te da je njihova likvidacija izvršena, najvjerovatnije, ubrzo nakon internacije. Sjećanja većeg broja preživjelih zatočenika govore da su u tome razdoblju likvidacije logoraša vršene na stratištu Granik na obali Save zbog nemogućnosti prevoženja logoraša preko Save, u Donju Gradinu. Internacija sprovedena 10. decembra 1944. dosad nije navođena u literaturi o jasenovačkom logoru. Imena većine od 23 žrtve uhvaćene u Žremenu i internirane 10. decembra 1944, nisu navođene u spiskovima žrtava logora Jasenovac.

Istog dana kada su pripadnici 16. satnije 4. bojne 1. UOZ upali u Žremen, pripadnici 8. satnije 2. bojne 1. UOZ pod komandom satnika Nikole Sulića prešli su Savu između Lonje i Bobovca i upali u Bistrač, hrvatsko selo smješteno zapadno od Bobovca, u kome se takođe skrivalo izbjeglo srpsko stanovništvo općine Crkveni Bok. U hvatanju izbjeglica u Bistraču učestvovali su i pripadni-

146 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ: Izjava Ivana Amića iz Bobovca, 21. 6. 1946. Ivan Amić je jedan od četvorice Hrvata koje su ustaše 10. 12. 1944. uhvatili u Žremenu i internirali u logor Jasenovac.

Žrtve uhvaćene u Žremenu, internirane 10. 12. 1944. i ubijene u logoru Jasenovac. Ivanjski Bok: Simeun Mašala (61), Milka Đuričić (13), Boško Pralica (41), Đuro Pralica (10), Nikola Bal-tić (62); Crkveni Bok: Nikola Dragosavljević (52), Zorka Bižić (40), Petar Bižić (41), Jela Pralica (63), Ljuba Kukavica (31), Milan Kukavica (7); Strmen: Simo Maslovara (66), Julka Maslovara (64), Milan Maslovara (20), Sava Vujaklija (34), Ljuban Radovanović (38), Zora Radovanović (36), Milan Radovanović (13), Malenica Radovanović (16), Milka Radovanović (60), Ana Štrbac (35), Dušan Vračar (39), Milan Arbutina (19).

O satniku Josipu Bišofu, zapovjedniku 16. satnije 1. UOZ, na osnovu dokumentacije ZKRZ, znamo jedino da je bio rodom iz Đulovca kod Daruvara. Vjerovatno je bio njemačkog porijekla na šta ukazuje njegovo prezime i činjenica da je njemačko stanovništvo bilo najbrojnija etnička grupa u Đulovcu.

ci ustaške milicije iz Bobovca. Prema jednom savremenom izvoru, u Bistraču je uhvaćeno oko 30 izbjeglica koje su otjerane prema Jasenovcu. Ustaše su usput ubili 13 uhapšenika, dok su ostali internirani u jasenovački logor gdje su ubijeni nepoznatog datuma:

Toga puta oterali su u Jasenovac oko 30 duša, a nekoje od njih su putem pobili kao Peulić Dušana (47), Stojana Radovanovića (67), Milu Umljenovića (32), Rak Stojana (60), Rak Mirka ranili su i ranjenog odveli u Jasenovac, Kovačević Nikolu (60), kome su ustaše provukli žicu kroz nos, svezali ga tako za kola i ubili, Garić Petra (37), Garić Milju (37), Knežević Milju (40), Garić Maru (56) i druge. Svega su ubili 13 duša, a ostale su oterali u Jasenovac.¹⁴⁷

Jedan mlađi izvor navodi da su pripadnici 8. satnije 10. decembra 1944. u Bistraču uhvatili oko 20 izbjeglih stanovnika crkvenobočke općine, "te su u selu Bistraču ubili odnosno zaklali sedam ljudi, žena i djece. Beč Ljubu bacili su u Savu, a 13 ljudi, žena i djece su nekamo sa sobom odveli te se za njihovu sudbinu više ne zna jer su ih ustaše sigurno poubijali i u Savu bacili." Prema poimeničnim podacima iz 1946, ustaše su toga dana u Bistraču zaklali šest stanovnika Crkvenog Boka (četiri žene, jednog muškarca i jedno dijete) i jednu stanovnicu Ivanjskog Boka. Isti izvor navodi identitete 12 od 13 osoba za koje se tvrdi da su toga dana uhvaćene u Bistraču i ubijene na putu za Jasenovac. Među njima je bilo deset stanovnika Strmena (šest žena, troje djece i jedan muškarac) i dvoje stanovnika Crkvenog Boka (jedna žena i jedan muškarac).¹⁴⁸ Budući da se u spisku žrtava iz 1946. navodi samo jedno ime (Dušan Peulić)

147 HDA, 1491, OZNA, 7.4.4., Izvještaji Kotarskog organa OZN-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZN-e za kotar Kostajnica OZN-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 17. 12. 1944. (Izvor navodi da su u hvatanju žrtava u Bistraču učestvovali Alojz Gučanac i njegov sin Nikola, pripadnici ustaške milicije iz Bobovca.)

148 HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Petra Lončarevića iz Strmena, 21. 6. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Spisak žrtava (oštećenika), [1946.] Žrtve uhvaćene i ubijene u Bistraču, prema podacima iz 1946. Crkveni Bok: Ana Kukavica (60), Jela Kukavica (33), Ljubomir Kukavica (12), Ljubica Dokman (70), Dušan Peulić (50), Ljuba Peulić (45). Ivanjski Bok: Draginja Popović (65). Žrtve uhvaćene u Bistraču i ubijene na putu za Jasenovac, prema podacima iz 1946. Strmen: Marija Vilić (65), Ana Vilić (29), Milan Vilić (7), Jela Vilić (5), Jela Rak (55), Milja Radovanović (58), Janja Radovanović (33), Soka Radovanović (14), Jovo Savurdić (53), Ana Savurdić (51); Crkveni Bok: Petar Zlokapa (64), Ljuba Karan (53). Prezime porodice Vilić iz Strmena u drugim izvorima navodi se kao Vila, što je ispravnije.

koje se navodi u citiranom izvještaju OZN-e od 17. decembra 1944, nameće se zaključak da je broj uhvaćenih izbjeglica u Bistraču zaista iznosio oko 30. U tom slučaju broj poimenice poznatih žrtava koje su uhvaćene 10. decembra 1944. u Bistraču i, najvjerovatnije, sve ubijene istoga dana, iznosi 28. Ovu pretpostavku potvrđuju podaci iz literature. Ujedno, podaci iz literature ukazuju na nepotpunost podataka ZKRZ o broju žrtava zločina koji se dogodio 10. decembra 1944. Naime, prema podacima ZKRZ iz 1946. u Bistraču su uhvaćeni i na putu za Jasenovac ubijeni Ana Vila (29) i njeno dvoje djece Milan (7) i Jela (5). Istog dana ubijena je i Anina svekrva Marija Vilić (65). Istraživanje Nikole Turajlića ukazuje na to da su ustaše 10. decembra 1944. na skeli između Crkvenog Boka i Lonje ubili četvoro, a ne dvoje djece Ane Vile. Pored Milana i Jele ubijeni su dvogodišnja Danica i jednogodišnji Bogdan. Osim toga, Turajlić je zabilježio porodično predanje familije Vila prema kome je Ana Vila bila trudna kada je ubijena.¹⁴⁹

U literaturi se spominju još dva masovna zločina nad stanovnicima općine Crkveni Bok koji su uhvaćeni od strane ustaša kao izbjeglice u okolnim hrvatskim selima. Tako se navodi da su ustaše jula 1944. u Stazi kod Sunje strijeljali 36 Srba iz bočanskih sela, pri čemu se navode 22 identiteta žrtava.¹⁵⁰ Međutim, čak 13 imena žrtava za koje se tvrdi da su bili među 22 odnosno 36 strijeljanih u Stazi, navedena su u spisku iz 1946. koji sadrži imena žrtava koje su uhvaćene 10. decembra 1944. i internirane u Jasenovac, gdje su ubijene. Ostalih devet imena koja se navode u radu Ane Požar, nisu navedena u tome spisku. Na osnovu korišćenih izvora nije moguće objasniti zašto postoje različiti podaci o vremenu i mjestu stradanja istih žrtava. Zbog logike stvari više povjerenja poklanjam starijem izvoru, odnosno podacima ZKRZ iz 1946. Ono u šta ne bi trebalo sumnjati jeste to da korišćena dokumentacija ZKRZ iz 1946. ne obrađuje sva masovna stradanja stanovništva općine Crkveni Bok u drugoj polovini 1944, o čemu svjedoče identiteti devet (od 22) žrtava koji nisu zavedeni u spisku ZKRZ iz 1946. kao žrtve 8. satnije 2. bojne 1. UOZ. Stoga nije iznenađujuće što se u literaturi mogu naći podaci o još jednom masovnom ubijanju izbjegli-

149 Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 106.

150 Ана Пожар, "Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ", *Јасеновац. Зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновицу*, Бања Лука – Доња Градина, 30 – 31. мај 2007, (ур. Здравко Антонић), Бања Лука, 2007, стр. 360–361. Авторка се позива на свјedoчење Лjubана Вујаклије из Стрмена, без навођења датума свјedoчења.

ca iz bočanskih sela. Riječ je o nedatiranom događaju iz druge polovine 1944. koji se odnosi na ubistvo najmanje devet stanovnika općine Crkveni Bok koji su uhvaćeni u Sunji i potom odvedeni na skelu kod sela Graduse Posavske, gdje su pobijeni.¹⁵¹ Korišćena dokumentacija ZKRZ iz 1946, koja obrađuje zločine 8. satnije 2. bojne 1. UOZ ne navodi identitete ovih 18 žrtava jer oni nisu uhvaćeni ili ubijeni od strane 8. satnije. Za njihovo stradanje odgovorni su pripadnici neke nepoznate jedinice Ustaške vojnice s područja Sunje. Sličnih zločina, koje ne registrira korišćena arhivska građa, najvjerovatnije je bilo još u drugoj polovini 1944, a moguće je da ih je bilo i naredne godine.

/ Zaključak

Općina Crkveni Bok, odnosno srpska sela Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok, najviše su bila izložena napadima 1. UOZ u odnosu na sva druga naselja na širem području jasenovačke Posavine. Zdrug je predstavljao vojno-policijsku formaciju zaduženu za osiguranje logora Jasenovac i masovne likvidacije logoraša. Tokom napada jedinica 1. UOZ na ova tri sela, ustaše su ubijali mještane u samim selima i internirali ih u logor Jasenovac. Ubijanje i interniranje mještana vršeno je bez obzira na starost i spol žrtava. Zločini nad mještanima činjeni su prvenstveno zbog njihove etničke pripadnosti u okviru ustaške politike prema Srbima u NDH. Naročito se ističu dva napada. Prvi, koji se dogodio 13. oktobra 1942, koji je u istoriografiji poznat kao "Akcija Crkveni Bok", kada su ustaše ubili preko 90 i internirali preko hiljadu mještana. Dvanaest dana nakon internacije, zahvaljujući intervenciji njemačkih vojnih predstavnika u Zagrebu, skoro svi mještani su pušteni iz logora. U ovom članku se prvi put utvrđuje precizan broj žrtava "Akcije Crkveni Bok" (102 poimenično poznate žrtve od kojih je oko 90 ubijeno u direktnom terorizmu). Drugi najznačajniji napad dogodio se 22. avgusta 1944. Ovaj napad dosad nije bio obrađen u istoriografiji. Toga dana pripadnici 1. UOZ ubili su u selima oko 30 i internirali su oko 220 lokalnih stanovnika. U ovom navratu, niko od interniranih nije preživio rat. Tokom 1944. pripadnici iste ustaške formacije iz Jasenovca još nekoliko

151 Исто, стр. 361. Autorica se ponovno poziva na svjedočenje Ljubana Vujaklije. Svjedok je naveo devet imena žrtava ubijenih u Gradusi Posavskoj. Njihova imena nisu navedena u korišćenoj dokumentaciji ZKRZ iz 1946.

puta izvršili su napade na sela ili izbjeglo stanovništvo općine Crkveni Bok, ubijajući ili internirajući mještane.

Zločini 1. UOZ nad stanovništvom općine rekonstruirani su na osnovu dosad nekorisćenih arhivskih izvora. Općina Crkveni Bok je od oktobra 1943. do avgusta 1944. bila i poprište unutarstrpskog sukoba koji je bio uzrokovan osnivanjem lokalne četničke milicije u Strmenu (Samozaštitna brigada Banija), koja je sarađivala sa snagama Wehrmachta i Oružanim snagama NDH. U ovom radu prvi put je istoriografski obrađen nastanak i djelovanje Samozaštitne brigade Banija. Istraživanje je otkrilo identitete nekoliko desetina dosad nepoznatih žrtava logora Jasenovac, koji su bili stanovnici općine Crkveni Bok.

I Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

- Hrvatski državni arhiv (Zagreb)
- 223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
- 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- 421, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske
- 1223, Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske za Baniju
- 1491, OZNA
- 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske
- 1809, Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske za Slavoniju
- 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske

Arhiv Srba u Hrvatskoj (Zagreb)

- neregistrirana građa

Arhiv Jugoslavije (Beograd)

- 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Arhiv Srbije (Beograd)

- G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike

Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije (Beograd)

- Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije

Objavljeni izvori:

Черкасов, Константин, *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god., Sarajevo, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, II, Beograd, 1938.

Edmund Gleise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb, 2013.

Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. — 1945., VIII, X, Zagreb, 1988, 1989.

Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 — 1945, Dokumenti*, Knjiga II, Beograd — Jasenovac, 1986.

Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 — 1945, Dokumenti*, Knjiga III, Beograd — Jasenovac, 1987.

Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 — 1945*, Knjiga IV, Jagodina, 2007.
– Miliša, Đorđe, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945.

Skrobo, Savo, *Ratni događaji i sjećanja: Općina Crkveni Bok u NOV-u 1941. — 1945.*, Zagreb 2012.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, v/20, v/24, v/31, XIV/3, XIV/4, Beograd, 1957, 1960, 1964, 1983, 1985.

Radovi, studije, monografije:

Buljan, Alojz; Horvat, Franjo, *Prešućivane žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotara/općine Novska*, 3. dopunjeno i ispravljeno izdanje, Novska, 2011.

Cvetković, Zdravko, *Sedamnaesta slavonska NOU brigada*, Beograd, 1978.

Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti – III odeljenje, *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, Ustaška NDH, Beograd, 1958.

Dulić, Tomislav, “Danish Waffen-SS units in Yugoslavia: The fighting at Hrastovica and Glina, Autumn 1943”, *Journal of the Danish Commission for Military History*, Odense, vol. 2016.

Đurić, Ljuban, *Banijski partizanski odredi 1941 — 1945*, Beograd, 1988.

Đurić, Ljuban, *Osma banijska NOU brigada*, Beograd, 1991.

Goldstein, Ivo, *Jasenovac*, Zagreb — Jasenovac, 2018.

Кљајић-Вејновић, Маја; Турајлић, Никола, *У раљама геноцида: Страдања становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока у XX вијеку*, Београд, 2012.

Motl, Dejan; Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac — Zagreb, 2015.

Пожар, Ана, “Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ”, *Јасеновац. Зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновицу*, Бања Лука — Доња Градина, 30 — 31. мај 2007, (ур. Здравко Антонић), Бања Лука, 2007.

Radanović, Milan, “Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruza na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944.”, *Tragovi – Časopis za srpske i hrvatske teme*, 1/2019, Zagreb, 2019.

Škiljan, Filip, “Акција Crkveni Bok”, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 37, Zagreb, 2005.

Škiljan, Filip, “Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941. i 1945.”, *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik radova (ur. Milan Radanović), Zagreb, 2019.

MILAN RADANOVIĆ
**“Your Victory, our Revenge”. The suffering
of the population of the municipality
of Crkveni Bok in 1943 and 1944**

The paper chronologically presents the crimes of the First Ustasha Defense Division (1st UDD) against the Serb population of Crkveni Bok municipality during the Second World War. The emphasis was given on the crimes of 1944, since the suffering of the local population during that year remained in the shadow of the events and crimes committed in 1942. Residents of the municipality were interned in the Jasenovac camp several times. On October 13, 1942, over a thousand locals were interned but were soon released from the camp. Based on new sources, we are able to assess the approximate number (about 90) of locals killed on October 13, 1942. On several occasions during 1944, members of the 1st UDD entered the municipality, capturing, killing or interning the locals. The second most massive internment took place on August 22, 1944, when about 30 people were killed in the villages and about 220 locals were interned. None of the internees survived the war. The paper also reveals details about the attacks of the German forces on the villages of the Crkveni Bok municipality during 1943 and 1944, when over 20 locals were killed. Furthermore, the paper reveals the structure and activities of the 8th Company of the 1st UDD and the Ustasha militia from the village Puska, whose members were mostly involved in crimes against the inhabitants of Crkveni Bok during 1944. An important part of the paper is devoted to the formation and operation of the Banija Self-Protection Brigade, a collaborating militia that operated in several Serb villages in Banija, including the municipality of Crkveni Bok. Most of the data presented in this paper are based on research and analysis of hitherto unused archival material. Among the findings of this research are the identities of several dozen unregistered victims of the Jasenovac camp.

KEYWORDS: *Crkveni Bok, Jasenovac, Banija, Independent State of Croatia, Ustashes, First Ustasha Defense Division, Maks Luburić, Ustasha crimes, Banija Self-Defense Brigade, partisans*